

॥ मर्कसंस्कृतप्रतिः ॥

प्रयोजक ईन्द्रः कया उति उता। केन तर्पणेन नो हस्याकं मदारधः मर्कदा रुद्रिकारी आभूवत् भूयात् । कया चरुता क्रियया वा मित्रे च नः सखा मित्रं आभूवत्
किञ्चुतरा रुता मचीरुया कर्मणो नाम । ईष्टया अतिशय कर्मवत्या केन तर्पणेन कया क्रियया परिपाट्या । ईन्द्रो नो हस्याकं रुद्रिकारी सखा च भूयादिति
प्रश्नो वाक्याथः । इया कथिते वयं तदनुतिष्ठामः पूर्वमनेन नवतिराहृतिभिः सिद्ध इति तं प्रियोऽप्ययं मन्त्रः । उतीति कृतिज्जित्युतीत्यादिना त्तिन तृतीरैक-
वचनं सुपां लुगित्यादिना पूर्वसवर्णः आभूवदिति लिङ्गार्थे लोट् आटाटावित्याटधातोकवर्तिरुश्च इत्यादिना उकारलोपश्चान्दमः । रुध इति इणुपधे प्राञ्जेत्या-
दिना कः । ते ईन्द्र कः को रमस्यु। इयं मंसं मन्त्रं करोति कमा रमः अक्षमः अमम्य सोमस्योति वावत् । किञ्चुतो रमः सत्यः सोमस्योगे क्रियमाणे इवशुक्तावी
पुनः किञ्चुतः मदानां सुराणां मध्ये मंहिष्ठे। अतिशयेन मदजनकः येन मदेन मन्त्रं वसु वसुनि धनानि आकञ्जे भण्डयसि इया कथिते वयं तदनुतिष्ठामः मंहिष्ठ

हस्तो प्रफाल्याचम्य कृतैतत् पार्ष्वगश्राद्धकर्माच्छिद्रमस्तु इत्यवधारयेत् । ॐ अद्येत्यादि कृतैतत् पार्ष्वगश्राद्धकर्माणि यद्वैशुण्यं जातं
तदोषप्रशमनार विष्णुमरणमहं करिष्ये इति मंकल्प ॐ तद्विषोः परमं पदं सदा पशुन्ति सुरयः । दिवीव चक्रुराततम्

२८२

इतिमहि रुद्रो दृङ्गुत्ताहृदमीति ईष्टन् रुद्रिष्ठे। मेयः श्रिति दृष्टो लोपः । मदिति मदि हर्षोण्यस्तां लोट् तिप् सि बहुलं लोटीति सिप् सिलोपः । दृष्टाचिदिति
शेषान्दसि बहुलमिति शसः शेलोप आकञ्जे इति तिङां तिङो भवन्तीति सिपस्थाने उतमपुक्कैषकवचनमिष्ट वसिषि सुपां सुपलुगिति शसो लुक् । हे ईन्द्र नो हस्याकं
सखीनां मित्राणां तथा जरितणां स्तोतणां अविता पालयिता भवासि भव । हृदसि दीर्घः अति आभिमुखेन तथा स्तुं यथा म्यात् किञ्चुतः सन् शतं स्वयं शतधा
हृद्वेत्यर्थः । किमर्थमविता भवासि उतये बहुप्रकाररक्षणाय अतीयण इति ईकः सुप्रति दीर्घः सुप्र इति यत्नं गन्तुं धातुतो बहुता इति गन्तुं भवामीति लोट्
आट्धातुनामनेकाथत्वात् । जीर्घातेः स्तुतिरर्थः । नः नो हस्यात् इदं स्वस्ति शान्तिं ददातु किञ्चुतः रुद्रश्च वा रुद्रानां शृणोतीति स्तुन् रुद्रवाक्याश्रवणकारी तथा पूवा विश्व-
वेदा सर्वज्ञः । तथा तार्गा गकडः अरिष्टनेमिः अवाहतगतिप्रसरः तथा रुहस्पतिः स्वस्ति नो दधातु तत्तत्तत्तत्त्वे। गारत्रास्त्रिधावर्णितव्या इति गृहम् ॥

॥ * ॥ पार्कणश्राद्धप्रयोगः ॥ * ॥

इत्यनेन विष्णुं स्मरेत् । यात्रा युद्धं नदीपारं पुनः स्नानं विभोजनं । द्यूतक्रिडां रतिं नार्थ्याः श्राद्धं कृत्वा
वर्जयेत् । ततो वैश्वदेव बलिकर्मणी कुर्यात् इति ॥ * ॥ * ॥ * ॥

नित्यश्राद्धकरणकरणयोर्विकल्पः । श्राद्धशेषमिष्टैः सह भुङ्क्षीत उपवासदिवसे शेषमन्त्रे तदश्राणं । पितृदि
त्रिषु जीवतसु श्राद्धं न कर्तव्यं । यतामहादि त्रिषु जीवतसु पितृदित्तिक श्राद्धं कर्तव्यं । वध्नां पुरु-
वाणां मध्ये यो यो जीवति तं विहाय पुरुवांतुरमादाय श्राद्धं कर्तव्यं । एवमेव द्वादश मासेषमावाश्यां चतु-
र्दशी वर्जं कृष्णपक्षीयां यस्यां कस्याकिञ्चित्थो वा श्राद्धं कर्तव्यं । तत्र पर्वतत्र तिथिषु पार्कणविधिना श्राद्धमिति वाक्ये
विशेषः । द्वादशाशक्तौ कन्याकुम्भ रवसे हर्के तदशक्तौ कन्यार्के तदशक्तौ कुलार्के तत्राप्यशक्तौ दीपाश्रितामावाश्यां ।
अश्वयुक् कृष्णपक्षीय प्रतिपदादि पक्षदशसु वस्त्यादि दशसु एकादश्यादि पक्षसु त्रयोदश्यादि तिसृषु तिथिषु फलतारतम्यार्थिना श्राद्धं
कर्तव्यं । पौर्णमास्यन्तु पौष माघ फाल्गुन कृष्णपक्षीयसु पृथमांसर्कार्क्यथाक्रमं पार्कणविधिना श्राद्धं कर्तव्यं । तान्युपकरणत्वेन
अन्नं प्रधानं । मांसं पशोरेव तदभावे पायसेन । अजाभावे प्रधाननिर्वाहार्थं आम्रादिनापि श्राद्धं
कार्यं । आश्विन शुक्लपक्षे त्रीहियवानेन श्राद्धं कार्यं । तदसम्भवे वृष्टिक शुक्लपक्षे शालिनवानेन नवानाभावे पुरातनेनापि ।
तत्राशक्तौ मकरकुम्भार्के शुक्लपक्ष एव स्वगनेत्रासु न कुर्यात् । एवं मेषार्कं यवनवानागमननिमित्तक पार्कण श्राद्धं कार्यं ।
तत्रा शक्तौ हरिश्चरनां पूर्वं । अश्वयुक् कृष्णपक्षीय त्रयोदश्यां यथायुक्त्यां पक्षश्राद्धाकारिणापि श्राद्धं कर्तव्यं । तत्रा-

विभक्तैरपि ब्राह्मिः पृथक् श्राद्धं कर्तव्यं । तत्र पुत्रवता पित्रा न देयाः । तत्रानविकरिणी मधुमधुमद्विति जपान्तुं कृत्वा पिण्डेति
 कर्तव्यतां परित्यज्य ऽ सुसुप्रोक्तमस्त्रित्यादिकं कुर्यात् । यदि पक्षश्राद्धमारब्धं तदाप्यपिण्डक श्राद्धेनापि तदसिद्धिः । एवं
 प्रेतपक्षादि यत्तत्र पितुः पार्ष्णविधिना सांवत्सरिक श्राद्धे कृते पक्षे श्राद्धसिद्धिः । एवमविभक्त सापत्न्य ब्राह्मोरेकेण पार्ष्णे
 कृत पक्ष श्राद्धसिद्धिः । आर्द्राहरवो नवोदक श्राद्धं कर्तव्यं । एवं श्रावण्यां याच्यां श्राद्धं कर्तव्यं । अमावस्याश्राद्धस्य तु
 तिथि द्वैधे यदिने एकादश द्वादश मुहूर्तयोस्तदन्यतरस्मिन् वा अमावस्यालाभस्तदिने श्राद्धं कर्तव्यं । उभय दिने तथा लाभे
 पूर्वदिवस्य चतुर्दश्यापेक्षया अमावस्या क्लीयमाणा तदा पूर्वदिने कर्तव्यं । यदि वर्द्धमाना तदा परदिने यदि सुप्तिता तदा ऋग्ने-
 दिनां पूर्वदिने यजुर्वेदिनां परदिने सामवेदिनां यथेच्छया । यथा पूर्वदिने मुहूर्तत्रयव्यापिनी परदिने एकादश मुहूर्तव्यापि-
 नी तदा परदिने श्राद्धं । यदा तु पूर्वदिने मुहूर्तत्रयव्यापिनी परदिने दशम मुहूर्तव्यापिन्यापि तदा पूर्वदिने श्राद्धं । यदा तु पूर्व-
 दिने किञ्चिदधिक मुहूर्तत्रयव्यापिनी परदिने किञ्चिदधिक दशम मुहूर्तव्यापिनी तदासांशे चतुर्दश्यां निरग्रेष्ट परदिने अमा-
 वस्यायां श्राद्धं । अग्रहारण ज्येष्ठयोस्तु भयदिन लाभे क्लीयपक्षेपि परदिने मलमास युताके तु तयोरपि पूर्वदिने कर्तव्यत्वं
 अमावस्यायुत मातापित्रोस्त्रिदैवत पार्ष्णे सपिण्डीकरणे वा न क्लीयादिना व्यवस्था किञ्च तिथान्तर कर्तव्यवद्भवत्वा । यदा तु एक-
 स्मिन्नेव दिने त्रैपुरुषिकवाट्पुरुषिकयोः श्राद्ध प्राप्तिस्तदा त्रैपुरुषिकं कर्तव्यं न तु वाट्पुरुषिकमिति । अमावस्योतरा-
 पराह्निक श्राद्धस्य तु यदिने मुख्यापराह्ने तिथि लाभस्तदिने कर्तव्यता उभयत्र मुख्यापराह्नयोस्त्रिथिलाभे पूर्वदिने कर्तव्यता । उभ-

योस्तिथ्यालाभे गौणापराह लाभात् परदिने शुरुपक्षे तदतिथि विशेषविहित पार्वणश्राद्धय दिवसीय सङ्गमयोस्तत्तिथि लाभे
 परदिने श्राद्धत्वं । पूर्वदिवसीय सङ्गवे रोहिण्यान्तु गौण पूर्वार्धे वा अपराहविहिताक्तका श्राद्धस्य तु तिथिद्वये पूर्वदिन एव । ग्रहण
 संक्रान्ति श्राद्धयोरान्नावपि कर्तव्याता । युगाद्या श्राद्धस्य पूर्वार्धे एव । अमावस्या २परपक्ष इत्यस्य तु श्राद्धस्याप्ययं विशेषः । दैवे
 ब्राह्मणमेकं पित्रादिद्रयाणां ब्राह्मणत्रयमेकं वा मातृ श्राद्धे तु मातृ पितामही प्रपितामहीनां तिसृणामेकं ब्राह्मणं स्थापयेत् ।
 अनुष्ठा वाक्ये तु ॐ अद्येत्यादि अनुक गोत्रस्य पितरमुक देवशर्मणो इमावम्याङ्गय निमित्तक पार्वण विधिक सांवत्सरिक
 श्राद्धार्थं अनुक गोत्रस्य पितरमुक देवशर्मणो इमुक गोत्रस्य पितामहस्यामुक देवशर्मणो इमुक गोत्रस्य प्रपितामहस्यामुक
 देवशर्मणः पार्वणविधिक श्राद्धे कर्तव्ये पुरुरवो माद्रवसोर्विश्वेमां देवानां पार्वणविधिक सांवत्सरिक श्राद्धं दर्भमय ब्राह्मणे
 इहं करिष्ये । ॐ कुरुषेति प्रतिबचनं । ततः पित्तो ॐ अद्येत्यादि अनुक गोत्रस्य पितरमुक देवशर्मणो इमा-
 वम्याङ्गयनिमित्तक पार्वण विधिक सांवत्सरिक श्राद्धार्थं अनुक गोत्रस्य पितरमुक देवशर्मणो इमुक गोत्रस्य पितामहस्यामुक
 देवशर्मणो इमुक गोत्रस्य प्रपितामहस्यामुक देवशर्मणः पार्वणविधिना सांवत्सरिक श्राद्धं दर्भमय ब्राह्मणे इहं करिष्ये ।
 ॐ कुरुषेति प्रतिबचनं । अत्र मातामहानां श्राद्धं नास्ति । कर्षुसमहितं त्यक्त्वा तथादायं श्राद्धयोऽप्यं । प्रत्यादिककष शेषेषु
 पिण्डाः स्याः षड्भित्ति स्थिति रिति वचनात् । मातृश्राद्धेप्येवं तिसृणां श्राद्धानुष्ठा वाक्यं कुर्यात् । त्याग वाक्ये तु न वेद्यात्वेति
 मन्त्रः प्रयोक्तव्यो इममवेतार्थत्वात् किन्तु त्रीदत्ताद्यान्नाद्युक्तकार्यात् अनुक गोत्रे मातरमुकि देवि अनुक गोत्रे पितामहि

अमुकि देवि अमुक गोत्रे प्रपितामहि अमुकि देवि एतन्ते दर्भाननं स्वधेति एवं क्रमेण दद्यात् । एवं दक्षिणावाक्येपि
अभावस्याङ्करनिमित्तकौक्त निमित्तमुल्लेखां सर्वत्र दक्षिणा कर्तव्याम् ॥ * ॥ * ॥ * ॥

॥ * ॥ इति पार्श्वण श्राद्ध प्रयोग तन्त्रं समाप्तं ॥ * ॥

अथ नान्दीमुखश्राद्धम् । तत्र प्रातः सुम्नातः कृतनित्याक्रियः प्राङ्मुखः सुप्रकालितपाणिपादः कृताचमनो गोमयोप-
लिप्ते देशे प्रारते उपविष्ट तिलतैलेन स्मृतं वा दीपं प्रज्ज्वल्य शालग्रामे जले वा विष्णुं संपूज्य यदि पूर्वदिने अधि-
वासं न कृतं तदा अग्निं समये एतत् पूर्वोक्तविधिना अधिवासं कृत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा ॐ तत्सदिदत्तुच्छार्थं कुशत्रय-
तिलफलपुष्पातुलसी दूर्वाजलपूर्णपात्रं यथा लाभोपपन्नं वा गृहीत्वा ॐ अद्येत्यादि अमुके मासि अमुक राशिंश्चे भ्रातृकरे अमुक
पक्षे अमुक तिथौ अमुक गोत्रस्यामुक देवशर्मणे अमुक कर्माभ्युदयार्थं सगणाधिप गौर्यादि षोडश मातृकापूजा वसोर्धारानम्पा-
तनायुषामुल्लेखपात्रादयिक श्राद्धान्याहं करिष्ये इति संकल्प्य तज्जलमैशान्यां दिशि क्षिपेत् । स्वीयकर्मणि तु अमुक गोत्रसो-
त्यादौ प्रथमान्तेन प्रयोगः । ततः प्राङ्मुखः सप्तदश षडपुञ्जेषु प्रत्येकं गणपति गौरी पद्मा शशी मेधा सावित्री विजया जया
देवसेना स्वधा स्वाहा शान्ति पूक्ति धृति दुष्ट्याह्मदेवताकुलदेवताः पूजयेत् । यथा सपुष्पाङ्कतमादार ॐ गणपतिमहमारोपयामि ॐ
तुभुवः स्वर्गपते इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इत्युक्त्वा पक्षोपचारेण अशक्तौ गङ्गपुष्पाभ्यां वा ॐ गणपतये नमः

॥ * ॥ सर्वसंस्कारपद्धतिः ॥ * ॥

इत्यनेन पूजयेत् । कमस्य इति विमर्जयेत् । गौर्यादि पूजने तु ॐ गौरीं मातरमहमारोपयामि ॐ भूभुवः स्वः गौरी
 मातरिहागच्छ ईहागच्छ ईह तिष्ठ ईह तिष्ठ इत्यावाह ॐ गौर्यै मात्रे नमः । इति क्रमेण संपूज्य कमस्येति विमर्ज-
 येत् । ततो गोमरोपलिप्रायां भित्तौ प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविश्य ॐ यद्वर्षे हिरण्यस्य यदा वर्षे गवानुत । सतास्य
 ब्रह्मणेो वर्षस्तेन मा संसृजामसि । इति सामवेदोक्त मन्त्रेण सप्त पक्ष वा धाराः घृतेन दद्यात् । द्वारस्य दक्षिणे देशे
 भित्तौ नाभि प्रमाणे स्थाने घृतधारां दद्यात् । ततस्तस्य धारासु ॐ चेदिराजवसो ईहागच्छ ईहागच्छ इत्यनेनावाह ॐ चेदि-
 राजवसवे नमः । इत्यनेन गङ्गादिभिः संपूज्य ॐ चेदिराज नमस्तुभ्यं शापग्रस्त महामते । क्षुत्पिपासानुदे दान्तु चेदिराज
 नमो हस्त ते इति प्रणम्य ॐ चेदिराजवसो कमस्येति विमर्जयेत् । तत आयुष्यामन्नजपः । ॐ आयुर्किंशायुर्किंश्वं विश्वमायुरसी-
 महि प्रजान्तु कुरधिनिधेह्य म्यै शतं जीवेम शरदो वयं ते । ॐ आयुषो मे पवस्य वर्षसो मे पवस्य विद्मः पृथिव्या दिवो
 जनित्या शृणुन्तुापो रधः करन्ती सोमो होदगाय ममायुवे । मम ब्रह्मवर्षस्य यजमानस्यार्क्या अमुष्य राज्याय । अमुष्य स्थाने यदर्थः
 रक्षिः क्रियते तस्य वर्यान्तुं नाम प्रयोज्यव्यम् । तत आचम्य पूर्ववत् भोज्योत्सर्गं कृत्वा ॐ वास्तुपुरुषाय नमः । इति
 वास्तुं संपूज्य विष्णुं स्यत्वा ॐ तं सदिद्याचार्या ॐ यज्ञेश्वरार विष्वे नमः । इति यज्ञेश्वरं संपूज्य श्राद्धीयाग्रभागं
 दद्यात् । तत आचारां गङ्गां संपूज्य परकीरं भूमौ चेत् तं स्वामिने मूलामथवा ईदमन्नं ॐ एतद्भु स्वामि पितृभ्या नमः । इति
 श्राद्धीयाग्रभागं दद्यात् । अत्र देवपक्षे प्राङ्मुखः पितृपक्षे इपि प्राङ्मुखः उभयत्रोपवीती पातितदक्षिण जानुः ऋजुकुशत्रयेण

॥ * ॥ मरुतमः कर्मपतिः ॥ * ॥

यवोदकेन देवतीर्थेन कुर्यात् । ततः दैवे पश्चिमदेशे यवोदकेप्रोक्त प्रागग्रदर्भद्वययुक्तासनद्वितये प्राङ्मुखं दर्भद्वयद्वितयं
 संस्थाप्य दक्षिणावर्तेन दक्षिणां दिशमागत्य प्राङ्मुखैकदर्भयुक्तादधुखामनद्वितय उन्मुखं दर्भद्वयद्वितयं निधाय त्वंपश्चिम दिशि
 उक्तरूपेण दर्भयुक्तासनद्वितये मातामहस्यद्विदर्भद्वयद्वयं निधाय दैवे जलगण्डुषं दत्त्वा ॐ अद्यामुके माम्यामुक राशिहे भास्करे
 अमुक पक्षे इमुक तिथौ अमुक गोत्रस्य स्त्री अमुक देवशर्मणः शुभानुक कर्माभ्युदयार्थं अमुक गोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितरमुक
 देवशर्मणः अमुक गोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितामहस्यामुक देवशर्मणः अमुक गोत्रस्य नान्दीमुखस्य प्रपितामहस्यामुक देवशर्मणः अमुक
 गोत्रस्य नान्दीमुखस्य मातामहस्यामुक देवशर्मणः अमुक गोत्रस्य नान्दीमुखस्य प्रमातामहस्य अमुक देवशर्मणः अमुक गोत्रस्य
 नान्दीमुखस्य रुद्रप्रमातामहस्यामुक देवशर्मणः आभ्युदयिक श्राद्धे कर्तव्यो ॐ वसुसत्ययोर्विश्वेवाः देवानामाभ्युदयिक श्राद्धं दर्भ-
 मय ब्राह्मणयोरहं करिष्ये इति पृच्छेत् । ॐ कुरुष्वेति प्रतिवचनम् । स्वयं कर्मणि तु अमुक गोत्रस्योत्तम प्रथमास्तुनोहः ।
 ततः प्रदक्षिणेन गत्वा पितृपक्षे जलगण्डुषं दत्त्वा ॐ अद्यामुके माम्यामुक राशिहे भास्करे अमुक पक्षे इमुक तिथौ अमुक
 गोत्रस्यामुक देवशर्मणः शुभानुक कर्माभ्युदयार्थं अमुक गोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितरमुक देवशर्मणो इमुक गोत्रस्य नान्दी-
 मुखस्य पितामहस्यामुक देवशर्मणो इमुक गोत्रस्य नान्दीमुखस्य प्रपितामहस्यामुक देवशर्मणः आभ्युदयिक श्राद्धं दर्भमय ब्राह्म-
 णयोरहं करिष्ये इति पृच्छेत् । ॐ कुरुष्वेति प्रतिवचनम् । एवं मातामहपक्षे इपि । ततो दैवादि क्रमेण सप्रणवव्याहृतिकां
 गायत्रीं जप्त्वा ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः पुँक्त्यै स्वाहायै नित्यमेव भवन्ति । इति त्रिः पृष्ठेत् ।

ॐ नमो गणेशाय । तद्वत्तथां समालोक्य यज्जविद्यामशेषतः । निखिल श्राद्धमश्राणां व्याख्येयं क्रियते मया । अथ नान्दीमुखश्राद्धम् । तत्र कुशागनदानानन्तरं
(१) विश्वान् देवानाहरिष्ये इति पृच्छेत् । आवाहयेत्यनुज्जातः । ॐ विश्वेदेवास आगत इत्यनया ऋचावाहयेदिति कात्यायनः । (२) मन्त्रो यथा ॐ विश्वेदेवास आगत
शृगुता म इदं हवम् इदं बर्हिर्निषीदत । अस्यार्थः । हे विश्वेदेवास यूयं मे इमं हवम् आह्वावानं शृगुता शृगुत श्रद्धा च आगत आगच्छत आगत्य च इदं बर्हिः कुशं

ततः पुण्डरीकाक्षं मृत्वा यज्जलेन श्राद्धीय द्रव्यं संप्रोक्ष्य रक्तार्थमुदकपात्रमेकदेशे स्थापयेत् । ततो दैवे ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा
कुशत्रयमादार ॐ वसुसतो विश्वेदेवा एतद्वो दर्भासनं नमः । इति ऋजुदर्भान् देवब्राह्मणदक्षिणपार्श्वे दद्यात् । ततः पितृपक्षे ब्राह्मण
हस्ते जलं दत्त्वा ऋजु कुशत्रयेण ॐ अमुक गोत्र नान्दीमुख पितरमुक देवशर्मन्मुक गोत्र नान्दीमुख प्रपितामहमुक देवशर्मन्नेतत्ते
दर्भासनं । ॐ ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते नमः । इति ऋजुदर्भान् पितृब्राह्मणवामपार्श्वे दद्यात् । एवं मातामह-
पक्षेऽपि । ततो दैवे यवान् गृहीत्वा ॐ विश्वान् देवान् आवाहरिष्ये [१] । इति पृच्छेत् । ॐ आवाहयेत्यन्तरम् ॐ विश्वे-
देवास आगत शृगुता म इमं हवम् इदं बर्हिर्निषीदत । (२) इत्यावाह्यं तूष्णीं यवान् विकिरेत् । ततः कृताञ्जलिः । ॐ
विश्वेदेवाः शृगुतेमं हवम् ये मे अन्तरीक्षे ये उपदद्याविष्ठं ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आमाद्यान्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् [३] ।

निषीदत आसनार्थमुपकल्पिते बर्हिषि उपविष्टा भवत इत्यर्थः । अत्र विश्वेदेवास इति अर्जुमेरुसुगिति असुगागमः । [शृगुता इति शृगुत इत्यर्थः तस्य ता इति तस्य स्थाने
तादेशः । आगत इति आगच्छत इत्यस्मिन्नर्थे वर्णागमो वर्णविपर्यायश्चेति निकृष्ट लक्षणं हकारलोपः । इदं बर्हिर् इति मह्यर्थे द्वितीया कर्मवचनान्तरात् । (३) ततो

॥ * ॥ नान्दीमुखान्

पथिभिः पूर्वैर्गेतिर्दत्तास्यत्वात् द्रविणेहि तद्रुं रेफः नः सर्कवीरुं निषच्छु । अस्यार्थः । हे नान्दीमुखाः पितरः पितृपितामह प्रपितामह मातामह प्रमातामह वृद्धप्रमातामह प्रभृतयो हस्मिन्नासुते बहिषि एत आगच्छत किञ्चुता वरुं सोम्यासो सोमो देवता येषां इति सोम्यासः सोमाम इति ट्यण सोमा पूर्ववज्जमेरसुगागमः । कैरागमनमित्याकांकारामाह । पथिभिरिति किञ्चुतैः गन्तीरेतिः गन्तीरैर्देवादीनां प्रसिद्धवत्त्विभिरितार्थः । पुनः किञ्चुतैः । पूर्वैर्गेतिः पूर्वपुरुषाणां कव्य-
वाहनादीनां गमनागमनप्रसिद्धवत्त्विभिरितार्थः । आगत्य च नो हस्याकं तद्रुं कल्याणं द्रविणो क्रमागत धने च दत्त कुकत इ इति सद्योधनवाचकः । न केवलं लक्ष्मिभित्ते किञ्चु रैफः लभ्यरूपं धनञ्च तं सर्कं निषच्छु रैभिति छान्दसत्वात् निरुक्त लक्षणं अमो हकारलोपः । किञ्चुतं धनं सर्कवीरुं सर्कवीरमिति व्यत्यायेन जसो हम् सर्कैवां वीराणां शौर्यादियुक्तानां यं प्रार्थनीयं तदपि प्रयच्छत इत्याशंसावाक्यार्थः । पूर्वैर्गेतिरिति पूर्वशब्दाद्वहलः ङादिक इण प्रत्ययः

उशनु शत आवह नान्दीमुखान् पितृन् हविषे अन्तवे [७] इत्यावाह कृताङ्गलिः । ॐ आरास्तु नो नान्दीमुखाः पितरः सोम्यासो अग्निस्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः । अग्निम् वज्जे पुक्त्या मदन्तो वधिक्रवस्तु ते हवन्तुस्मान् [१] इति जपु । ॐ अपहतामुरारकांसि

२६१

छान्दसत्वात् अकारलोपे न सञ्चिः । लक्षणानुरोधाय वृद्धिः छान्दसां तिस्रैसादेशवाधादेरुं गन्तीरेतिरिति बहुलं छान्दसीति ङ्रि न भवति । (७) उपलब्ध्वा इत्याचावाहरेदिति कात्यायनः । यस्तौ यथा उशन्तु निधीमन्तुः समिधीमहि उशन् शत आवह पितृन् हविषे अन्तवे । अस्यार्थः । अत्राग्निरित्याहार्याम् । हे अग्ने स्वा स्वां निधीमहि आदधीमहि आधानं तव कर्म इति वाचं । वरमित्याहार्याम् । किञ्चुता वरुं स्वामुशन्तुः इच्छन्तुः किञ्चु न केवलं उशन्तु एव वरुं स्वां समिधीमहि प्रज्वालयामः स्वञ्च अस्मात्तिराहिते जलितः सन् पितृन् अग्निस्वात्तादीन् आवाहर । किञ्चुतस्य उशन् पितृन् इच्छन् । किञ्चुतान् पितृन् उशन्तु इच्छन्तुः । किमर्थमावाहन-
मित्याह अस्मदन्तु हविषे अन्तवे अदनार्थं । अन्तव इति अन्तरोणादिकस्तु प्रत्ययः हविष इति षष्ठार्थे चतुर्थी विभक्तिव्यत्यायात् । हे अग्ने आधानञ्चलनात्तां आराधि-
तस्यः पितृन् अस्याकं प्राद्वदेरुं हविषे तद्वर्णार्थं आवह आनय इत्यर्थः (१) आवाहनानन्तरं अवधीया आरास्तु नो जपेदिति कात्यायनः । यस्तौ यथा । ॐ आरास्तु नः

॥ १ ॥ सर्कसं कर्मपद्धतिः ॥

नाम्नीमुखाः पितरः सोम्यासो अग्निस्वाताः पथिभिर्देवयानैरस्मिन् यजेत् पुष्ट्या मन्त्रो ह्यधिक्रवस्तु ते हवस्तस्मान् । अस्यार्थः । नो ह्यस्यैकं नाम्नीमुखाः पितर आरास्तु
आगच्छतु किञ्चुताः सोम्यासः सोम्याः सोमपाथ्याः सोमाटाण लक्ष्णाल्लरोधान् रुद्धिः सोम्यास इति वा पाठः शाखास्तुरीयः । न केवलं सोम्या एव पितरः अग्नि-
स्वाताः श्रोतस्मार्तादिभिर्गन्धिभिः स्वाताः अनग्निदक्षानामत्राधिकारो नास्तीति संस्कृताः ये पितर इत्यर्थः । श्रोतस्मार्तादिभिः संस्कारः कृतः इत्यर्थः । कैवा-
गच्छतु पथिभिर्वस्त्राभिः । किञ्चुतेर्देवयानैर्देवानां यानं गमनं यैर्वस्त्राभित्तेरागत्य ते पितरो ह्यस्मिन् आह्वरूपे यज्जन्मणि अस्मान् अधिक्रवस्तु स्नायस्तु इत्यर्थः ।
किञ्चुतास्ते मन्त्रं स्तप्यन्तः कया पुष्ट्या । न केवलं अधिक्रवस्तु किञ्चुवस्तु रक्षस्तु च ते ह्यस्मानित्याशंसावाक्यार्थः । (८) ततः पात्रेषु जलं दद्यात् शन्नो देवीरिति

वेदिषद इति यवान् विकीरेत् । ततो जलं स्पृष्ट्वा दैवादिक्रमेण ब्राह्मणसन्मुखे उन्नराग्रदर्भोपरि पित्रे पूर्व्राग्रकुशोपरि
सप्त पत्रानि संस्थाप्य ॐ पवित्रे ह्यो वैश्वो इत्यनेनानखच्छिन्नं ॐ विष्णोर्मनसा पूते ह्य इत्यनेन प्रोक्कितं पवित्रं
दैवादिक्रमेण एकैकस्मिन् पात्रे एकैकं विनश्य तेषु प्रत्येकं ॐ शन्नो देवीरभिक्रये शन्नो भवस्तु पीतये शंयोरभिक्रयस्तु
नः [८] इति दैवादिक्रमेण जलं दद्यात् । ततो दैवे ॐ यवो हसि यवयास्रद्धेषो यवयातीर्दिवे त्वा अन्नुरीक्य त्वा पृथिव्या
त्वा शुक्लन्तां लोकाः पितृसदनः पितृसदनमसि इति यवान् विकीरेत् । ततः पित्रादिपात्रेषु ॐ यवो हसि सोमदैवतो

कात्यायनः । मन्त्रो यथा । शन्नो देवीरभिक्रये शन्नो भवस्तु पीतये शंयोरभिक्रयस्तु नः । अस्यार्थः । एता अर्थार्थमुपकल्पिता आपो नो ह्यस्यैकं शंभवस्तु
कल्याणं प्रदा भवस्तुत्यर्थः । किञ्चुता आपः देवोर्देव्याः देवनादिगुणयुक्ताः किमर्थमभिक्रये उपचरार्थं पीतये पानार्थं अभीष्टय इत्यथे ह्यन्मसत्वात् ह्यः किञ्च
नो ह्यस्यैकं शंमोः कल्याणमंशो गाय अभिक्रयस्तु अभिमुखा भवस्तु इत्याशंसावाक्यार्थः । शन्नोरिति चतुर्थार्थे यथा । देवीरिति मृपांश्चप इति जसस्थाने शस विभक्ति-
व्यत्यासात् । (९) ततो दैवे यवान् विकीरेदिति कात्यायनः । मन्त्रो यथा । ॐ यवो हसि यवयास्रद्धेषो यवयातीर्दिवे त्वा अन्नुरीक्य त्वा पृथिव्या त्वा शुक्लन्तां लोकाः

पितृसदनाः पितृसदनमसि । अश्वार्थः । त्वं यवो ऽसि यवो भवसि यतस्तदस्यदेवो ऽस्यहृपजातशत्रून् यवय पृथक् कुरु मंहतिरहितान् कुरु इत्यर्थः । न केवलं देव एव
किन्तु अरातीः सहजशत्रून् यवय असंहतान् कुरु । वेदे अरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽपि यतस्त्वं पृथक् शरीरो अतोऽस्याकं शत्रून् पृथक् कुरु । देवः कृत्रिम शक्रः । तथाच
देवः कृत्रिमशत्रोः आदरातिः सहजे प्रियामित्याभिधानकाण्डम् । ब्रह्मागमिनी युमिश्रणे यवय इति पचाद्यादि कृते तं कवोति तदाचक्र इतीन् देव इति द्वय इत्यर्थे छान्दस

गोमवो देवनिर्मितः प्रथमद्विः पृक्तः पुक्त्या नान्दीमुखान् पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा [१०] । इति प्रत्येकं यवान्
दद्यात् । ततः दैवादिक्रमेण तृतीयं गङ्गपुष्पे दत्त्वा कुशान्तुरेणाच्छाद्य ऽ अच्छिद्रमिदमर्घ्यपात्रमस्तु इति क्रयात् । ऽ अश्विति
ब्राह्मणैरुक्ते देवब्राह्मणहस्ते पूर्वाग्रं पवित्रं दत्त्वा जनं जलान्तरं पुष्पं पुष्पान्तरं दत्त्वा पुष्पान्तुरेण ऽ शिरःप्रभृति- २२०
सर्वगात्रेभ्यो नमः । इति संपूज्य पात्रं वायहस्तेन कृत्वा दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य ऽ वा दिव्या आपः पयसा संवभ्रुवुर्वा
अन्तरीक्ष्या उत पार्थिवीर्वा हिरण्यवर्णा यज्जिरास्तु न आपः शिवाः संशोनाः सुहवा भवन्तु (१०) इति पठित्वा ऽ वसुमत्यो विश्वे

एकारं । स्वा स्वां अन्तरीक्ष्याय नभोगताय दिवे स्वर्गगमनाय पृथिव्या पृथिवीलाभाय राज्याप्राप्तये स्वामुपास्महे इत्यर्थः । किन्तु हे यव । त्वया शक्रकुरादिरूपेण उपकृता
लोकाः कव्यापादिरूपाः शुक्लतां शुद्धितावा भवन्तु । किन्तु ताः पितृणां सदनं भवनमापन्नाः पितृलोकमापन्नाः इत्यर्थः । किन्तु हे यव त्वमपि पितृसदनमसि पितृणां
भवनं भवसीति यतः अतः शत्रून् यवयेत्यर्थः । (१०) एकैकस्तु एकैकेन सदातीति कात्यायनः । ऽ वा दिव्या आपः पयसा संवभ्रुवुर्वा अन्तरीक्ष्या उत पार्थिवीर्वा हिरण्यवर्णा

যাজ্ঞরাস্তা ন আপঃ শিবাঃ সংশ্রোনাঃ সুহবা ভবন্তু । অস্বার্থঃ । আপঃ পানীয়ানি পরমা ক্ষীরেণ সংবভূবুঃ সঙ্গতাঃ মাধুর্যশৈত্যাদিনা একীভাবমাণনাঃ কাস্তা আপঃ
 বা দিব্যাঃ দিবি স্বর্গে ভূতাঃ বা অনুরীক্ষ্যাঃ আকাশভবাঃ উত অপার্শে বাঃ পার্থিবীঃ পৃথিবীসম্বন্ধাঃ পুনঃ কীদৃশ্যঃ হিরণ্যবর্ণাঃ রজতবদ্বিশুদ্ধাঃ হিরণ্যং রজতেহপি
 দৃশ্যতে ॥ তথাচ । হিরণ্যং রজতেহপি স্মাং স্বর্গে চ কপর্দকে । পুনঃ কীদৃশ্যঃ যজ্ঞিরাঃ যজ্ঞার্হাঃ তদহীতি ঈরপ্রত্যয়ঃ ছন্দসি বহুলমিতি হ্রস্বঃ । তদেবভূতা আপো নো-

দেবা এতদ্বোধ্যং নমঃ । ইতি উৎসৃজ্য ব্রাহ্মণহস্তে হৃদ্যং দদ্যাৎ । ততঃ পিতৃপক্ষে ওঁ অচ্ছিদ্রাগ্যেতান্যর্ঘ্যপাত্রানি সন্ত ইতি
 জ্রয়াৎ । ওঁ সন্তুতি প্রতিবচনং । ততঃ পিতৃব্রাহ্মণহস্তে উত্তরাগ্রং পবিত্রং দত্ত্বা জলং জলান্তরং পুষ্পং পুষ্পান্তরঞ্চ দত্ত্বা
 পুষ্পান্তুরেণ ওঁ শিরঃ প্রভৃতি সর্কগাত্রভেভ্যা নমঃ । ইতি সংপূজ্য পাত্রং বায়হস্তে ধৃত্বা দক্ষিণহস্তেনাচ্ছাদ্য ওঁ বা দিব্যা ইতি
 পঠিত্বা ঋজুকুশত্রয়জলান্যাদায় ওঁ অমুক গোত্র নান্দীমুখ পিতরমুক দেবর্গর্গ্নেতভেহৃদ্যং ওঁ যে চাত্র ত্বামনু যাংশ্চ ত্বমনু তমৈ তে
 নমঃ । ইতি ব্রাহ্মণেহৃদ্যং দত্ত্বা পাত্রস্থ শেষজলাদিরুপসংস্রবসহিতং পাত্রং তত্রৈব স্থাপয়েৎ । ততো জলং স্পৃষ্টা
 পঞ্চপাত্রসংস্রবং গৃহীত্বা প্রপিতামহপাত্রেণাচ্ছাদ্য স্ববামে সমূলদর্ভোপরি সংস্রবসহিতং পাত্রং অধোমুখং ওঁ নান্দীমুখেভ্যাঃ
 পিতৃভ্যাঃ স্থানমসীত্যনেন ন্যুক্তং কুর্যাৎ [১১] । ততো জলং স্পৃষ্টা দৈবে ওঁ বসুসত্যো বিশ্বদেবা এতানি বো গন্ধপুষ্পধূপ

২২৪

হস্মাকং শিবা ভবন্তু কল্যাণপ্রদা ভবন্তিত্যর্থঃ । ন কেবলং কল্যাণপ্রদাএব কিন্তু সংশ্রোনাঃ সুখনা অপি ভবন্তু । ন কেবলং সংশ্রোনা এব সুহবা অপি তু সন্ত ব্রাহ্মণহস্তে
 দত্তাঃ সুখেনাহতা ভবন্তু ইত্যর্থঃ । শৈত্যাদিগুণেনাভিব্যঞ্জনেন ব্রাহ্মণস্য সুখসম্পাদিকা ভবন্তু ইত্যর্থঃ । শ্রোনা ইতি সুখস্ত নাম নিকন্তে চ দৃশ্যতে । শ্রোনাঃ স্মাং সুখ
 তৃপ্তয়োরিতি । পার্থিবীরিতি বিভক্তিব্যত্যয়ে প্রথমারাং দ্বিতীয়েতি । (১১) প্রথমপাত্রে সংস্রবান্ সমবনীয় পাত্রং ন্যুক্তং করোতীতি কাত্যায়নঃ । মস্তো যথা । ওঁ পিতৃভ্যাঃ

• • • সর্কসংকল্পপদ্ধতিঃ ॥ • • •

স্থানमसि । हे पात्र नोऽस्याकं पितृभ्यः पितृपितामहं प्रपितामहादीनां स्थानं आधारेोऽसि । पितृभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अतः पितृभ्य इति पितृपितामह-
प्रपितामहादीनामिति योजनीयम् । यतस्तु पितृणां स्थानं अतश्चेत्यां अवस्थानं नृजीकृतोऽसि इति भावः । इदं पितृणामावरणम् । आरतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः

दीपाच्छादनानि नमः । इत्युत्सृज्य एष वो गन्धः एतद्वः पुष्पं एष वो धूपः एष वो दीपः एतद्व आच्छादनमिति प्रत्येकं
निवेदयेत् । ततः पितृपक्षे प्रदक्षिणक्रमेण ॐ अमुक गोत्र नान्दीमुख पितरमुक देवशर्मन्मुक गोत्र नान्दीमुख पितामहामुक देव-
शर्मन्मुक गोत्र नान्दीमुख प्रपितामहामुक देवशर्मन्नेतानि ते गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि ॐ ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते
नमः । इत्युत्सृज्य एष ते गन्धः एतद्वः पुष्पं एष ते धूपः एष ते दीपः एतद्व आच्छादनमिति प्रत्येकं निवेदयेत् । एवं
मातामहपक्षेऽपि । ततः ॐ गन्धादिदानमिदमच्छिद्रमस्तु इत्यवधार्य त्रुक्तीं दैवादिक्रमेण ब्राह्मणाग्रहितं कुशादिकं समस्त-
मेवापनीय दैवे पित्रेऽपि शैशानीमारभ्य दक्षिणावर्तेन प्रागग्रजलरेखया चतुष्कोण मण्डलं कृत्वा भोजनपात्राणि दैवादिक्रमेण
स्थापयेत् । ततः सप्ततम्रमादाय ॐ अग्नौ करिव्यामीति ब्राह्मणं पृच्छेत् ॐ कुरुष्वेत्युक्ते जले ॐ स्वाहेतुत्वा आहृतिं दद्यात् । ततः
ॐ सोमाय पितृमते इति मनुशेषमुदीरयेत् । ततः ॐ स्वाहा इत्यपराहृतिं दत्त्वा ॐ अग्नये कव्यावाहनाय इति मनुशेषं समा-
पयेत् । (१२) एवं द्विहृत्वा ततस्तुक्तीं वारद्वयं कृत्वा हतशेषं दैवपात्रे वारद्वयं पितृपात्रे वारद्वयं मातामहपात्रे वारद्वयं

शौनकेो हतवीदिति श्रुतिः । (१२) तत उक्तं यतस्तुक्तीं पृच्छत्यग्नौ करिव्यामि इति कात्यायनः । मन्त्रो यथा । ॐ स्वाहा अग्नये कव्यावाहनाय । ॐ स्वाहा सोमाय

॥ * ॥
॥ * ॥
॥ * ॥
॥ * ॥

पितृमते । अस्वार्थः । स्वाहा इत्याहृतिं दत्त्वा सोमस्य पितृमते इति मनुशेषमूदीरयेत् सोममण्डलाकारत्वात् । अग्नये किञ्चुताय कव्यावाहनाय कव्यं पितृणामन्नं
तद्वहतीति कव्यावाहनः तस्मै । ततो हृतशेषं दत्त्वा (१०) पात्रमालभ्य जपेदिति कात्यायनः । ॐ पृथिवी ते पात्रं द्योः पिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं
जुहोमि स्वाहा । अस्वार्थः । हे अग्नीकरणहोमशेष ते भव पात्रमाधारः पृथिवी विश्वाधारभूता द्यौराकाशं पिधानं आवरणमाच्छादनं द्याममृतं हृतशेषं

दत्त्वा पिशुर्वात् किञ्चित् स्थापयेत् । अत्र द्राक्षादधिवदरामलकात्रादीनां प्राशस्त्यं अग्नेषु प्रचुरय्यतश्च दद्यात् । ततो दैवे-
हनुत्तानहस्ताभ्यां पात्रं धत्वा ॐ पृथिवी ते पात्रं द्योः पिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा (१०) इति पठेत् ।
पितृभ्यो हप्युत्तानहस्ताभ्यां पात्रं धत्वा ॐ पृथिवी ते पात्रमिति पठेत् । एवं मातामहपक्षेऽपि । ततो दैवादिक्लमेण
जलादिकं यथासुप्तवत् द्राक्षामलकमूलादिपिण्डप्राप्तत्वेन दधिमधुवदरानि यवांश्च सर्वमन्नादिकं पात्रान्तुरितहस्ताभ्यां भूमौ
संस्थाप्य पत्नीं स्वयं वा परिवेषयेत् । सीसकारसपाषाणां फांशुलन्यूनभग्नघृण्यपात्राणि वर्जयेत् । भग्नमपि तात्रादि पात्रं ग्राह्यं
रजतपात्रं स्वप्नमपि ग्राह्यम् । ततः सर्वत्र सजलं कृत्वा दैवे अन्नं संप्रोक्ष्य ॐ विष्णो हवामिदं रक्षस्व । पितृभ्यो विष्णो
कव्यामिदं रक्षस्व इति पठित्वा । ॐ इदं विष्णुर्किञ्चिक्लमे त्रेधा निदधे पदं समूहमस्य पांशुले (१४) इति पठित्वाग्नादावनश्मज्जुर्हत्

ब्राह्मणमुखे जुहोमि किञ्चुते मुखे अमृते अनर्षे अन्नक्यभक्त्यादिभिरपादुषिते । अत्र ते इति युद्धच्छदप्रयोगादर्घो करणविशेषणं प्राप्यते प्रकृतत्वात्
जुहोमि होमप्रदर्शनात् । स्वाहापदोपादानात् अवाहतम् । ब्राह्मणस्याग्नितुल्यात्वेन तत्पात्रो होमः प्रयुक्तः देवताश्चात्र पितरस्तथा चापस्तवः । पितरो ह्यत्र देवता
ब्राह्मणश्चाहवनीयार्थे इत्यादिना ब्राह्मणस्याग्नितुल्यात्वं पितृणां देवतातुल्यात्वं प्रतिपादितवान् (१४) वैकव्यार्क्षा यत्राद्युक्तमग्ने अवगाहेति कात्यायनः । यद्वो यथा । ॐ

तथा नो हस्त्राकं पिता मधुमानसु भवतु । तथा नो हस्त्राकं वनस्पतिकद्यानतरवो मधुफला भवतु । तथा सूर्यो जगदेकमाफी मधुमयो भवतु । पूर्ववदर्थसद्वत्त्वात् अन्ते-
 रादिलोपः । तथा नो हस्त्राकं गावो माधीः मधुकीरिण्यो भवतु इत्याशंसावार्थाः । अतएव इति अतश्चादारप्रत्यये तिङ्ङां तिङ्ङिति बहुवचने एकवचनं माधीरिति
 विभक्तिवाच्ये प्रथमारां द्वितीया एवमोषधीरित्यत्रापि । उषसश्चान्दसत्त्वान्नूनागमः । (१५) ततः तृप्तिं ज्ञात्वात् विकीरेत् इति कात्यायनः । मन्त्रस्तु पौराणि
 एव । ॐ अग्निदक्षाश्च ये जीवा ये ह्यप्यदक्षाः कुले मम । भूमो दत्तेन तृप्यास्तु तृष्ठा यास्तु परां गतिम् । ॐ येषां न माता न पिता न बन्धुर्नैवायसिद्धिर्न तथारमस्ति

संप्रोक्त्य सर्वप्रकारमनुमुक्त्य सवमेकीकृत्य वारिणाप्लुत्य ॐ अग्निदक्षाश्च ये जीवा ये ह्यप्यदक्षाः कुले मम । भूमो दत्तेन
 तृप्यास्तु तृष्ठा यास्तु परां गतिम् । ॐ येषां न माता न पिता न बन्धुर्नैवायसिद्धिर्न तथारमस्ति तत्तृप्तेर्ये ह्यन्नं भूवि दत्तमेतत्
 प्रयास्तु लोकाय सुखाय तद्वत् (१६) । इति मन्त्राभ्यां तदुक्तफलमुद्दिश्य कुशोपरि विकीरेत् । ततो हस्तौ प्रफाल्याचम्या आचमना-
 शक्तौ दक्षिणश्रवणं स्पृष्ट्वा हरिं स्वत्वा दैवादिक्रमेण ब्राह्मणेभ्यः प्रत्येकं जलगण्डुषं दत्त्वा पूर्ववदार्थात् त्रीं मधुवातेत्युच्यते
 मधु मधु मध्विति जप्तुं ॐ शेषमन्नं क देयमिति पृच्छेत् । ॐ ईष्टेभ्यो दीयतामिति प्रतिवचनम् । ततः ॐ पिण्डानमहं
 करिव्ये इति पृच्छेत् । ॐ कुरुष्वेति तैरुक्ते पूर्वाभिमुखः । ॐ निहन्मि सर्वं यदमेध्यावद्वेदताश्च सर्वे ह्युरदानवा मया ।

रक्षांसि यक्षाः सपिशाचसंघा हता मया यातुधानाश्च सर्वे (१८) इत्यनेन त्रैशानीमारभ्य दक्षिणावर्तेन प्रागग्रं मण्डलं कृत्वा
 तत्तृप्तेर्ये ह्यन्नं भूवि दत्तमेतत् प्रायास्तु लोकाय सुखाय तद्वत् । अस्त्रार्थः । मम कुले वंशे ये जीवाः प्रागिनो ह्यग्निदक्षा लोकिर्काग्निना येन केनापि दक्षा एव
 पिण्डोदकभाजो न भूतास्तथापि ये दुर्भिक्षमरणे दक्षा दाहमेव न लभन्ते ते जीवा मामका मद्दत्तेन विकीरणेन तृप्यास्तु तृष्ठाः सन्तः परां गतिं उक्कृष्ट स्थानं
 प्रयास्तु गच्छन्तु । तथा येषां जीवानां गाह्यपितृप्रसूतयो वाग्वा न विद्यन्ते आह्वयानि नुशेवामपि तृप्तेर्ये भूवि भूमो अन्नं दत्तं मयेति शेषः । तेषाम्नेन तृष्ठाः

॥ नान्दीनुखाद्भम् ॥ ॥

मन्त्रः सुखार लोकार्ण स्वर्गधार प्रयाक्त गच्छन्तु । गत्यर्थकर्मणीति कर्मणि चतुर्थी । (१८) विकीरणानन्तरं भूमौ रेखां कुर्वाणः । इति कात्यायनः । मन्त्रस्तु ॐ निहन्नि-
सर्कं यदमेध्यावस्तुवेदताश्च सर्कं ह्युरदानवा मया । रक्षांसि वक्त्राः सपिशाचमज्ज्या इता मया यातुधानाश्च सर्कं । अश्वार्थः । अस्मिन् प्रकृते कर्मणि यदमेध्याव-

तदक्षिणे तथाविधमपरमगुलं कृत्वा तत्र प्रादेशमात्रं साग्रकुशपत्रद्वयं गृहीत्वा वामहस्तावारुदक्षिणहस्तेन गुलमध्यास्थाने पूर्वाग्र-
रेखाद्वयं ॐ अपहता निहन्नीतिमद्वात्यां कुर्वाणः । ततस्तत्र कुशपत्रद्वयमुत्तरस्यान्दिशि क्षिपेत् । ततो रेखोपरि समूलान्
साग्रान् कुशानास्तृष्या ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः पूर्यै स्वाहायै नित्यामेव भवन्ति । इति त्रिः
पठेत् । तत एत नान्दीमुखः पितरः सौम्यासो गङ्गीरेभिः पथिभिः पूर्वदिगेभिर्दत्तामृत्यां द्रविणेह भद्रं रैकं नः सर्ववीरं
नियच्छत इत्यावाह यवांश्चास्तृष्याकुशेषु विकीरेत् । ततः मयवपुष्पजलपात्रं गृहीत्वा वामहस्तादक्षिणहस्तेन संगृह्य ॐ अमुक
गोत्र नान्दीमुख पितरमुक देवशर्मावनेनिष्क ॐ ये चात्र द्यामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते नमः (१९) । इत्येवं जलस्पर्शपूर्वकं

यदपवित्रतुतं अविहिताचरणाचारादिक्रुपेण यदसाद्रूपं तन्निरहन्नि निरश्यामि तथा यदत्रासुरदानवादरो विरकारिणस्तेहपि इता निरस्ताः सर्क एव अतस्तेषामत्रानवसर
इत्यतिश्रायः । (२०) रेखोपरि कुशानास्तृष्यावनेज्येदिति कात्यायनः । मन्त्रस्तु ॐ अमुक गोत्र पितरमुक देवशर्मावनेनिष्क ये चात्र द्यामनुयांश्च त्वमनु तस्मै

॥ मन्त्रस्य कर्मपद्धतिः ॥

তে স্বধেতি গোভিলোকঃ । अस्यार्थः । हे पितस्त्वमवनेनिष्क मद्दत्तेन तोयेन शुद्धो भव । न केवलं द्रुमेव किञ्चान्नेऽपि ये इत्र श्राद्धकर्मणि द्रुमम् तव पश्चाद्भोक्तारस्तथा वाञ्छेत् द्रुमम् येषां द्रुवं पश्चाद्भोक्तारसि । तस्मै तवाभ्यारिने तुतां स्वधा । तस्मै इति बलवचने एकवचनं तेता इति । (२०) अबनेजने पिशुमिनयेदिति कात्यायनः । मन्त्रस्तु । ॐ अक्नमीमदन्तु हवप्रिया अधुषत अस्तोषत सुभानवो विप्रान् विष्ठया मतीर्यो यान्निद्रते हरी । अस्यार्थः । हे हरे हे ईज

॥ = नान्दीमुखप्राङ्मन्त्रम् ॥ • • ॥

पितामहादि पञ्चेभ्यो मूलमध्याग्रक्रमेणास्तीर्ण कुशेषु दद्यात् । ततो ह्यग्नौकरणशेषेण सर्वावशिकान्नेन विलुप्रमाणान् षट् पिशुान् निर्माय वामहस्तगृहीतज्जलपात्रादक्षिणहस्तेन पिशुमेकं गृहीत्वा ॐ मधुवाता ऋतायते मधु करन्तु सिक्नवः माध्वीर्नः सन्तोषधीः ॐ मधु नक्तमुतोषसो मधुमन् पाथिवं रजः । मधु द्यौरस्त नः पिता ॐ मधुमानो वनस्पलिर्मधुमांस्तु सूर्यो माध्वीर्गावो भवन्तु नः । ॐ मधु मधु मधु । ॐ अक्नमीमदन्तु हव प्रिया अधुषत अस्तोषत सुभानवो विप्रान् विष्ठया मतीर्यो यान्निद्रते हरीति [२०] । पठित्वा प्रथमास्तीर्ण कुशमूले अबनेजनस्थाने ॐ अमुक गोत्र नान्दीमुख पितरमुक देवशर्मन्नेष ते पिशुः ॐ ये चात्र

३०१

यान् विप्रान् ये श्राद्धभोक्तारो विप्रा मद्दत्तेनारपानीयेनामीमदन्तुः मुदमत्तार्थं प्राप्या हर्षयुक्तं बलवस्तथा अस्तोषत ये तुक्ता भूतास्तथा अक्न ये मन्वता एकैर्भूतास्तथा विप्रान् अब पालय । हि यस्यां ते तव प्रिया वदन्ताः ब्राह्मणो मामकी तद्वरिति द्रुमैर्बोक्तव्यां तत्र ते विप्रान्त्वैव आश्रयान्नाधुषत नावकम्पन्तु किञ्चिन्नास्ते विप्राः सुभानवः सुप्रकाशशीलाः सुप्रदीपका इति यावत् । ॐ अवधारणे नू वितर्के । विप्राः पुनः कौदृशा विष्ठयामतीर्या उक्तागामिन्या मत्या विशिष्टा विष्ठेति वि शब्दो हस्तप्राङ्

हृषीति सन्धोश्चनपदं सम्-
 ह्रावी दिति ङकारः । इन्द्र इति हरिविशेषणं परमेस्वरत्वात् अविद्यात् कावो हरतीति हरिरिति अन्वरात् । यानिति विभक्तिव्यत्ययेन प्रथमायां द्वितीया पूर्ववत् तेनाय-

॥ १० ॥ सर्कसत्कर्मपद्धतिः ॥ १० ॥

त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते नमः । इति पठित्वा वामहस्ताग्रदक्षिणहस्तैश्च दद्यात् । ततः प्रत्येकं जलस्पर्शपूर्वकं
 पितामहादि पञ्चभ्यां पञ्च पिण्डानवनेजनस्थाने दद्यात् । ततः पिण्डान्तिके पिण्डशेषं विकीरेत् । इत्युत्पन्नं प्रथमांतीर्ण-
 कुशमूलेषु । ॐ लेपभुज्जो नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामितानेन निम्नव्याचम्य हरिं स्रुत्वा पिण्डपात्रं प्रक्षाल्य तज्जलसहितं पात्रं
 वामहस्तादक्षिणहस्तैश्च गृहीत्वा प्रक्षालनजलेन ॐ अमुक गोत्र नान्दीमुख पितरमुक देवशर्गन्नेतते इवनेनिम्न ॐ ये चात्र
 त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते नमः इत्यवनेजयेत् । जलस्पर्शपूर्वकं एवं पितामहादि पञ्चभ्यु । तत ॐ अत्र नान्दीमुखाः पितरो
 मादरध्वं यथाभागमारवायध्वं इति जपेत् । तत आचम्य वामावर्तेन उदङ्मुखो भुज्जो श्वासं धृत्वा तेनैव पथा परावर्तमानः
 सर्कान् पितॄन् भास्वरमुर्तिकान् धृतान् ध्यायन् । ॐ अमीमदन्तुः नान्दीमुखाः पितरो यथाभागमारवायध्वं इति जपेत् [२१] ।

३०२

मथः । वे विप्रा अत्र कर्मणि तोज्जारतान् विप्रान् अब इत्याद्यः । अङ्गिति ह्यन्धसत्त्वाद्भागमवाधः । मतीरा उ यान् इत्यर्थे मतीरो यान्ति इति व्यापत्तिः । यत्-
 दोरति मङ्गलनिर्णयमात् यद्द्वयप्रयोगे तानित्यावाहार्थम् । (२१) पिण्डानानन्तरं अत्र पितर इति जपेदिति कात्यायनः । यद्वस्तु अत्र पितरो मादरध्वं

यथाभागमारुमारुम् । अस्यार्थः । हे पितरः अत्र पिण्डे मादयध्वं हर्षयुक्ता भवत । न केवलं मादयध्वं किञ्च यथाभागं स्वं स्वं भागं श्राद्धोपयुक्तं प्राप्य
 आरुमारुध्वं रुषा इव बलिनो भव । अत्रैवामीदन्तः पितरो यथाभागमारुमारुयत । पितरोहमीदन्त मोदं प्राप्ता मद्भवेन पिण्डेन हर्षयुक्ता भूता इत्यथेति
 व्याख्यातम् । इव बलिनो रुषशब्दात् काङ् लोट् । वसन्तार नमस्त पिण्डपूजानन्तरमिति स्मार्त्ताः । (२२) ततः परावृत्ता नमो व इति जपेदिति कात्यायनः ।

अनरोर्मन्त्रयोर्मध्ये यद्वसन्तायेति पठितं तत्प्रमाणशून्यं किञ्च प्रमाणान्तरमेव पाठः । तथाच ब्रह्मपुराणम् । संपूजयित्वा
 पिण्डान् पिण्डंश्च प्रणमेदुतुन् । ततः श्वासं त्यजेत् । ततः कृताञ्जलिः । ॐ नमो वो नान्दीमुखाः पितरोः
 नमो वः इति जपेत् । ॐ गृहानो नान्दीमुखाः पितरो दन्त । इति गृहिणीं पश्येत् । ॐ सदा वो नान्दीमुखाः
 पितरो देश [२२] । इति पिण्डान् पश्येत् । ततो नवमनवद्यां शुक्रवस्त्रादशाभवं सूत्रं वामहस्तादक्षिणहस्तं गृहीत्वा ॐ एतद्वो
 नान्दीमुखाः पितरो वास इति पठित्वा । ॐ अमुक गोत्र नान्दीमुख पितरमुक देवशर्मन्नेतन्ने वास ॐ ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु
 तस्मै ते नमः । इति । इति वामहस्तान्तरादक्षिणहस्तं पितृपिण्डे दद्यात् । ततः प्रत्येकं जम्पर्शपूर्वकं पितामहादि
 पक्षपिण्डेषु एवमेव सूत्रतनुन् प्रत्येकं मन्त्रपूर्वकं दद्यात् । ततस्तृतीयां पितृनुदिश्या गङ्गादिना पिण्डान् पूजयेत् । ततः
 कृताञ्जलिः । ॐ वसन्तार नमस्तुभ्यं श्रीयार च नमो नमः । वर्षाभ्यंश्च शरत्संज्ञं ऋतवे च नमः सदा । हेमन्तार नमस्तुभ्यं
 नमस्ते शिशिरार च । माससंज्ञं सरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः [२३] । उत्यनेन षड् ऋतुन्नमस्कुर्यात् । ततः सूक्ष्मप्रोक्तमस्तु इति
 मन्त्रम् । नमो वः पितरः पितरोनामो वः । ॐ गृहानः पितरो दन्तः । ॐ सदाः वः पितरो देशः । अस्यार्थः । हे पितरः वो युष्मताः नमो हस्त तन्त्रिश्रद्धातिशयेन
 पुनः पुनः नमस्कारोक्तिं नान्दीमुखं । नमस्कारादिना प्रीताः सन्तः पितरो नो हस्ताभ्यं गृहान्कुलदारान् अत्र च गृहिणगृहीमुक्ताते इति गृहिणीप्रार्थनम् ।

॥ * * * ॥
॥ * * * ॥
॥ * * * ॥

प्रयच्छत । वरुं वो युद्धात्पुत्रात्पुत्रिकरूपेण सदाः सत्त्वात् देशः दद्यात् । छान्दसत्वात् दिशिर्बिकरणलोपः दीर्घाभावो गुणशेषाधाराः । (२७) तदनन्तरं सव्येन परावृत्त्या वसन्तार इति जपेदिति कात्यायनः । मन्त्रस्तु । ॐ वसन्तार नमस्तुभ्यं श्रीग्याय च नमो नमः । वर्षाभ्यश्च शरत्संज्ञं च तवे च नमः सदा । हेमन्तार नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च । मामसंबन्धसरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः । असार्थः । वसन्तो जगदाह्लादक ऋतुविशेषः । तं प्रताप्तीकृत्य स्तोत्रं तुभ्यं नमः । तथा श्रीग्याः शोषक एव ऋतुस्तस्यै नमः । तथा वर्षाः सर्बजननां शम्योत्पादकत्वेन स्थितिकारक ऋतुविशेषस्ताभ्यो नमः । तथा शरदपि मनोहारी ऋतुस्तस्यै नमः । तथा हेमन्त शैत्यामशक्ति हेतुभूत सुखावह ऋतुस्तस्यै नमः । तथा शिशिरोहपि मनोहूलसुखसम्पादक ऋतुस्तस्यै नमः । तथा द्वादशमासाः सव्यसरादिवर्षाश्च स्वयं स्वयं प्रयोजनकत्वेन नमसांस्तुभ्यो नम इति आह्वकर्तुः पितृणां ऋतुविहित आह्वदानेनातिशय प्रीतिजनकत्वात् ऋतुभ्यो नमस्कारद्वारेणानतिरित्यर्थः । यजुर्बर्षेदिनामपि यद्गुणलिदानं प्रसन्नान्निधितम् । ॐ नामो वः पितरः शुभ्रार नमो वः पितरस्तपसे नमो वः पितरो यज्जीवन्तस्यै । नमो वः पितरो रमार नमो वः पितरो घोरार मन्त्रवे

ब्राह्मणाग्रभूमिमसिक्वे [२४] । ॐ अस्तुति प्रतिवचनम् । ततोः दैवपूर्वकं ॐ शिवा आपः सस्तु [२५] । इति ब्राह्मणे जलं दद्यात् ३०
ॐ स्वधायै पितरो नमः । एवामर्थः । हे पितरो वो युद्धात् नमः शुभ्रार च नमः शुशोषणे इति म प्रतारः । शुभ्रार शोषणकारिणे श्रीग्याय इत्यर्थः । तथा हे पितरो वो युद्धात् नमः । तपसे शिशिराय च तवे च । तप इति माघ मामस्य नाम । तपा माघेऽथ फाल्गुने इत्यमरः । तपसूनां नतापे शिशिराय लोपात् स्तापरति तापरते रसुन् छान्दसत्वात् हुस्वः इलोपश्चात् हे पितरो वो युद्धात् नमः यज्जीवन्तस्यै जलं तस्यै नमः । जीवन्त्वेन जलमुद्यते । जलेन वर्षाः मण्डाते ततो वर्षाभ्यो नमः । तथा हे पितरो वो नमः । रमार नमः रमः पुष्परमः । वसन्तारनमः तद्व्योगात्तद्व्यतिदेश इति रमशब्देन वसन्त उच्यते । तथा हे पितरो वो नमः घोरार मन्त्रवे नमः हेमन्तार नम इत्यर्थः । हेमन्तः खलु शीतल प्रभुत्वात् प्राणिनां त्रयहेतुर्भवति अतो घोरः । मन्त्राश्च हुःखजनकत्वात् मन्त्रवे क्रुद्धार यथा कश्चित् हुःखं मनोहृत्वं जनयति तथा अयमपि शीतलजनकत्वात् हुःखगुत्पादयति । तथा हे पितरो नमः स्वधायै शरदे नमः । तथा च प्रकृतिः । स्वधा वै शरत् स्वधा वै पितृणाममिति तदेतैः यद्भिः ऋतुनमस्कारैः पितरं पृष्ट्वा भवन्ति ऋतवश्चेति तात्पर्यम् । (२४) अथ पिण्डाग्रभूमिमसिक्वेदिति कात्यायनः । मन्त्रस्तु । ॐ सुश्वप्रोक्तमस्तु । असार्थः । इदं पिण्डमी पश्यान् सुश्वप्रोक्तं

अतिशयेन प्रोक्तं भवतु इत्याशंसा । तथा शिवा आपः मन्त्र । अश्वार्थः । एता आपः श्राद्धकर्मनिमित्तः शिवाः कल्याणप्रदाः मन्त्र इत्याशंसा । (२६) तथा सौमनस्य-
मन्त्र । अश्वार्थः । सुमनसो भावः सौमनस्यं यदत्र श्राद्धे दत्तं पुष्पं सौमनस्यं सुमनसः प्रसादजनकं भवतु । (२७) तथा अक्षतकारिष्कंश्राद्ध । अश्वार्थः । अक्षतं

॥ नान्दीमुखश्राद्धम् ॥ ० ॥
॥ ० ॥
(३२)

ॐ सन्निधि प्रतिबचनम् । ॐ सौमनस्यमस्त्रिति (२६) पुष्पं दद्यात् । ॐ अस्त्रिति प्रतिबचनम् । ॐ अक्षतकारिष्कंश्राद्ध (२७) इति यवान्
विकीरेत् । ॐ अस्त्रिति प्रतिबचनम् । ततो यवाज्यमधुयुक्तजलं गृहीत्वा ॐ अमुक गोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितुरमुक देवशर्मणः
कृते इन्निन् श्राद्धे सर्वं दत्तमिदमन्नपानादिकमक्षय्यमस्त्रिति ब्राह्मणहस्तं दद्यात् । ॐ अस्त्रिति प्रतिबचनम् । एवमेव पितामहादि-
पक्षभ्यां श्रद्धया दद्यात् । ततः ॐ अघोरा नान्दीमुखाः पितरः सन्निधि वदेत् (२८) । ॐ सन्निधि प्रतिबचनम् । ॐ गोत्रं नो
वर्द्धतामिति वदेत् (२९) । ॐ वर्द्धतामिति प्रतिबचनम् । ततः सपवित्र कुशान् पिण्डानामुपर्यास्तुर्या । ॐ नान्दीमुखाः पितरः

३०६

यव । इदमक्षतमरिष्टं श्राद्धविपरिणामं निराशयतु इत्यु भवतु । (२८) ततो श्रद्धयादानानन्तरम् । अघोरा इति जपेदिति कात्यायनः । मन्त्रो यथा । अघोराः
पितरः मन्त्र । अश्वार्थः । मम पितरः पितृपितामहप्रपितामह प्रभृतयः अघोरा अन्नप्रदाः मन्त्र भवन्तु । (२९) गोत्रं नो वर्द्धताम् । तेषां श्राद्धदानेनातिशय-

॥ मर्कसंस्कृतपद्धतिः ॥ ० ॥

प्रीतिजनकत्वात् मगोत्रं मनुतिं पूज्योत्पादिरूपां वर्द्धतामित्याशंसाम् । (३०) तत उर्ज्जमित्यापो निविधेदिति कात्यायनः । मनुस्मृ । ॐ उर्ज्जं बहन्तीरमृतं हृतं परः
प्रीयन्तामिति दैवब्राह्मणं पृच्छेत् । ततः पितृपक्षे ॐ नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तां ॐ नान्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्यः
प्रीयन्तां ॐ नान्दीमुखेभ्यः प्रपितामहेभ्यः प्रीयन्तां ॐ नान्दीमुखेभ्यो मातामहेभ्यः प्रीयन्तां ॐ नान्दीमुखेभ्यः प्रमाता-
महेभ्यः प्रीयन्तां ॐ नान्दीमुखेभ्यो रूद्रप्रमातामहेभ्यः प्रीयन्तां इति पृच्छेत् । ॐ प्रीयन्तामित्युत्तरम् । ततः सपवित्र-
कुशसहितपिण्डोपरि वारिधारया ॐ उर्ज्जं बहन्तीरमृतं हृतं परः कीलालं परिश्रुतं पुष्ट्या ह तर्पयत मे नान्दीमुखान् पितॄन्
इति सिद्धेत् [३०] । ततो न्युञ्जीकृतपात्रमुत्तानीकृत्य दक्षिणां दद्यात् । यथा पितृपक्षे । ॐ अद्येत्यादि अमुक गोत्रस्यामुक
देवशर्माणो इमुक कर्माभ्युदयरार्थं अमुकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितॄरमुक देवशर्माणो इमुक गोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितामहस्यामुक देव-
शर्माणो इमुक गोत्रस्य नान्दीमुखस्य प्रपितामहस्यामुक देवशर्माणः कर्तैतत्याभ्युदयिक श्राद्धकर्माणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामेतानि द्रोक्षा-
मलकमूलानि वनस्पतिदैवतानि तनूल्यां वा विष्णुदैवतं यथासम्भव गोत्रनाम्ने ब्राह्मणायैह ददामि । एवं मातामहपक्षेऽपि
ततो दैवे । ॐ अद्येत्यादि वसुसत्ययोर्विशेषां देवानां कर्तैतदाभ्युदयिक श्राद्धकर्माणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनं
अग्निदैवतं तनूल्यां कलं वा विष्णुदैवतं यथासम्भव गोत्रनाम्ने ब्राह्मणायैह ददामि । इति दक्षिणान्दद्यात् । देवब्राह्मणाय
जलगण्डुयं दद्यात् । ततः ॐ विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्राह्मणं पृच्छेत् । ॐ प्रीयन्तामित्युत्तरम् । ततः प्राञ्चुखः कृताञ्जलिः
कीलालं परिश्रुतं स्वधा ह तर्पयत मे पितॄन् । अन्वार्थः । हे आपो जगत्प्राणभूता यूयं स्वधा ह नानाविधमन्नं भवत ततस्तेनामेन पितॄन् तर्पयतेतार्थः । इति प्रार्थना ।

द्वां आगमो न भवति । (३२) ततः प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमेत् इति कात्यायनः । मन्त्रस्तु ॐ आ मा वाजस्य प्रसवो जगत्या देवे द्यावापृथिवी विश्वरूपे आ मा गस्तुम् । पितरामातरा युवमा मा सोमो ह्युतत्राय गम्यादिति । अन्वार्थः । वाजस्य श्राद्धदत्तानस्य प्रसवः फलं मा मां आ जगत्यां पुनः पुनरागच्छतु । इमे द्यावापृथिवी मा मां जगम्योतां पुनः पुनरागच्छतां किञ्चुते द्यावापृथिवी विश्वरूपे विश्वं जगत् तदेव रूपं यरोस्तु विश्वरूपे । हतेन द्यावापृथिवीसम्यक् यं कल्याणफलं

पितरा मातरा युव मा मा सोमो ह्युतत्राय गम्यात् । इति मन्त्रेण प्रदक्षिणवारिधारया ब्राह्मणान् वेष्टयेत् (३२) । पितृपितामहादि चरणेभ्यो नमः । एवं मातामहादीनां चरणेभ्यो नमः ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इति प्रणमेत् । ॐ येषां श्राद्धं कृतं तेषां अक्षया तृप्तिरस्तु इति मन्त्रेण पितृमातामहपक्षस्थानं जले समर्प्य पश्चात् ययोः श्राद्धं कृतं तयोरक्षया तृप्तिरस्तु इति देवपात्रस्थानं समर्पयेत् । ततः पिण्डान् गो हजविप्रेभ्यो दद्यात् जले वा क्षिपेत् । श्राद्धीयद्रव्यं ब्राह्मणाय दद्यात् जले वा क्षिपेत् । ततो वामदेव्यागानाशक्तौ कयानश्चित्त्रेत्यादि मन्त्रचतुष्टयं त्रिः पठेत् (३३) । ततो दक्षिणपाणिना दीपं प्रच्छाद्य हस्तौ प्रकाल्याचम्या ॐ अद्येत्यादि कृतैतदाहुदयिक श्राद्धकर्माच्छिद्रमस्तु इत्यवधार्य ॐ अद्येत्यादि कृतैतदाहुदयिक श्राद्धकर्माणि यद्वैश्वानरं जातं तद्देव प्रशमनाय ॐ विष्णुस्मरणमहं करिष्ये इति संकल्प्य तद्विकोरित्यादिना विष्णुं स्मरेदिति । ततो वैश्वदेववलिकर्माणी कुर्यात् । नित्यश्राद्धकरणकरणयोर्विकल्पः । श्राद्धशेषद्रव्यं यथाकामं भक्षणीयम् । उपवासदिने तद्व्राणं नियमं पालयेदिति ॥ * ॥

तं मा मा गच्छतीत्याशंसा । किञ्च हे मे मम पितरामातरा पितरौ युवं यु वां मा मां आगस्तुं आगच्छतं यदा यदा श्राद्धं करोमि तदा तदा मम मातापितरा- वागच्छतामित्यर्थः । युवमिति प्रथमाद्विवचने भाषाणामिति सूत्रे भाषाग्रहणाच्छन्दसि आकारो न भवति । आ मा गस्तुमिति छन्दसद्वाक्यमः न शप्लोपः छकारलोपश्च निकञ्जलक्षणं । किञ्च पितृणां सोमो राजा मा मां आगम्यात् आगच्छतु किमर्थं अमुतत्राय मोक्षाय तदेव श्राद्धं कृत्वा विमर्जितेषु विप्रेषु अमुत्रजेन क्रियमाणे

अथ नान्दीमुख श्राद्ध व्यवस्था संक्षेपः । नान्दीमुखश्राद्धे आरक्षे यद्यशौचभूकम्पादिकं तदा तं कृत्वा प्रधानं कर्मकर्तव्यं । नान्दी-
 मुखश्राद्धं सूर्योदयमुहूर्तानन्तरं मुहूर्तद्वये राक्षसीबेलापूर्वकाले वा कार्यं । विवाहादौ तु राक्षसीबेलादावपि कर्तव्यम् । एककर्तृकैक
 दिवसीरानेक कर्मानुष्ठाने सकृदेव मातृपूजा रुद्रिश्राद्धम् । सोदरागामविभक्तानामप्येकदिवसेतत्तं पुत्रकन्यानां कर्मकरणे पृथगेव रुद्रि-
 श्राद्धं तत्तत्पितृत्वेन देवत्वात् । रुद्रिश्राद्धानन्तरं राज्ञोपहत्यादिना यदि प्रधानं कर्म न कृतं तदा दिनान्तरे रुद्रिश्राद्धं कृत्वा तं कर्त-
 व्यम् । साम्नेतरेण पित्रा प्रथम गर्भाधाने मर्कवेदिनां पुंसवनसम्यन्तोन्नयनयोः पित्राभ्युदयिकं कार्यम् । पुत्रजन्मपुत्रमुखसन्दर्शन-
 निमित्तकाभ्युदयिकं नाडीच्छेदात् पूर्वं अशौचव्यापगमे वा पित्रा कार्यम् । नामकरणनिष्कृमगान्प्रार्थनचूड़ोपनयन प्रथम विवाहेषु पित्रा
 तदन्येन वाभ्युदयिकं कार्यम् । द्वितीयादि विवाहे विवाहकर्ता । ततो विवाहः कर्तव्यः । शुद्धः सुखसुतप्रद इति वचनात् रुद्रिश्राद्धम-
 वशं कर्तव्यम् । कन्याविवाहे पित्रान्येन वा कार्यम् । मात्रा रुद्रिश्राद्धं विनेव कन्यादानं कर्तव्यम् । एवं कन्यायाः स्वयंवरणपक्षे रुद्रि-
 श्राद्धं विनैव स्वदानं कर्तव्यम् । एवं पितरि जीवत्यसामर्थे अन्येन पितुः पित्रादिमातामहानां श्राद्धं कर्तव्यम् । संस्कार्यपितृमर-
 गान्तौ तु अन्येन संस्कार्यपित्रादिमातामहानां श्राद्धं कर्तव्यम् । किञ्च अत्रापि संस्कार्य देवदत्त पितु रित्याद्यभिलाषे प्रयोज्यं
 तीर्थयात्राप्रत्यागमनयोगृहादि प्रतिष्ठानु उंसर्गमात्रेष्वपि प्रेतार्थैकानशाहरषोऽसर्गेतरत्र कार्तिकादौ ऋषोऽसर्गे महादानादौ
 नवग्रहमध्याह्न्यहोमादौ वा आभ्युदयिकं कर्तव्यम् । अग्न्याधानसायं प्रातर्होमवैश्वदेववलिर्कर्मदर्शपोर्णमासनवज्जन्मेष्टीनामेकश्रावस्ते
 रुद्रिश्राद्धे कृते अपरेषामश्रावस्ते तु न रुद्रिश्राद्धं । एकत्र करणादेव मर्केश्याभ्युदयिकं पितुरशौचात् द्वितीय दिने अग्न्याधानश्रावस्ते

॥ नादीनुअदिनु ॥

वा रुद्धिश्राद्धं न कर्तव्यं । श्राद्धकृतः श्राद्धभोज्युरपि श्राद्धानन्तरं निषिद्धं दानप्रतिग्रहसक्त्यादीनामाभ्युदयिके श्राद्धे न निषेधः ।
नित्ये तुभ्यदय श्राद्धे कृते दानाद्यवर्जनमिति वचनादिति । इति व्यवस्था ॥ * ॥ इत्याभ्युदयिकश्राद्धम् ॥ * ॥

अथामावस्थादिश्रयनिमित्तक श्राद्ध प्रयोगः ॥ * ॥ तच्च साग्निना ऋरसेन पार्ष्णविधिना पि तृपितामहप्रपितामहानां श्राद्धं कार्यं ।
अग्निनापि यद्यमावस्थाश्रयुक् कृष्णपक्षीय युताहो भवति तदा पित्रोरेवकार्यं । अन्येषामेकोद्विष्टं । अत्र मातामहानां श्राद्धं नास्ति ।
तत्र ॐ अद्येत्यादि अमुक गोत्रस्य पितरमुक देवशर्मणो ऽमावस्थाश्रयनिमित्तक पार्ष्णविधिक सांवत्सरिक श्राद्धार्थं अमुक गोत्रस्य
पितुरमुक देवशर्मणो ऽमुकगोत्रस्य पितामहस्यामुक देवशर्मणो ऽमुकगोत्रस्य प्रपितामहस्यामुक देवशर्मणः पार्ष्णविधिक सांवत्सरिक
श्राद्धे कर्तव्ये पुरुरवो माद्रवसोर्बिषेवां देवानां पार्ष्णविधिक सांवत्सरिक श्राद्धं दर्भमय त्राक्षणयोरहं करिष्ये । ॐ कुरुषेति
प्रतिवचनम् । ततः ॐ अद्येत्यादि अमुक गोत्रस्यपितुरमुक देवशर्मणो ऽमावस्थाश्रयनिमित्तक पार्ष्णविधिक सांवत्सरिक श्राद्धार्थं
अमुक गोत्रस्य पितुरमुक देवशर्मणोमुक गोत्रस्य पितामहस्यामुक देवशर्मणोमुक गोत्रस्य प्रपितामहस्यामुक देवशर्मणः पार्ष्णविधिक
सांवत्सरिक श्राद्धं दर्भमयत्राक्षणे ऽहं करिष्ये । ॐ कुरुषेति प्रतिवचनं । एवं मातुरपि पार्ष्णविधिना श्राद्धे मातृपितामही ।
प्रपितामहीनां अनुष्ठानाकार्यं । मलमासौ भाद्रकृष्णपक्ष युतस्य वर्षाभ्यन्तरे ऽश्रयुक् कृष्णपक्षेऽपि न पार्ष्णं तस्य प्रेतपक्ष युतत्वाभावात्-
तद्वदे आषाढी सप्तम पक्षमैव प्रेतपक्षत्वं नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृपक्षस्यादनात्त्रैव तु पक्षम् इति
हेमाद्रिमाधवाचार्यवृत वचननागरखण्डात् । एवञ्च युताह पार्ष्णविधिक श्राद्धमशौचादि पतितमशौचान्तादौ पार्ष्णविधिनैव कार्यं ।

यदि वर्षमध्यात्तरुतः पुनश्चाशुप्रोक्तत्राह्नि प्राकृत श्राद्धं विधाय परत्रैकदश्यां पतितश्राद्धं कर्तव्यं तयो पौर्वापर्यानिरमा-
 भावात् । अपरुष्य यदि सपिण्डनं कृतं तदा तेनैव सांवत्सरिक श्राद्धसिद्धेर्न पूर्णसंवत्सरे आदिकान्तरमिति द्वितीयादौ पक्वान्नेन-
 पुत्रकन्यादिभिः पृथक् पृथक् सांवत्सरिक श्राद्धं कर्तव्यं ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ सावत्सरिकैकोदिकै श्राद्ध प्रयोगः ॥ * ॥ तत्र पूर्वदिने निरामिषं मरुत्तोजनं कृत्वा परदिने देवपूजास्तं
 कर्म कृत्वा दक्षिणाभिमुखीभूय पादौ प्रक्षाल्य दर्भहस्तः प्राङ्मुख उदङ्मुखे वा द्विराचम्य गोमयेनोपलिप्त्वा भूमौ मध्याह्ने
 श्राद्धपशुदन्तैतरे काले वा दर्भामने चोपविश्य तिलतैलेन दीपं प्रक्षाल्य भोज्यादिकनुं मृजेत् । तदथवा । भोज्यादिकमानीय एते
 गन्धपुष्पे ॐ सोपकरणभोज्याय नमः । इति त्रिः संपूज्य एते गन्धपुष्पे एतदधिपितये ॐ विष्णवे नमः । एते गन्धपुष्पे
 एतं संप्रदानाय ॐ ब्राह्मणाय नमः इति संपूज्य कुण्डलमहितजलमादाय ॐ अद्यामुके माम्यामुक पक्षे ह्युक तिथौ अमुक गोत्रस्य
 पितुरमुक देवशर्मणः सावत्सरिक श्राद्धवासरे अमुक गोत्रस्य पितुरमुक देवशर्मणः स्वर्गकाम इदं सोपकरण भोज्यं विष्णुदैवतं यथा-
 नाम गोत्राय ब्राह्मणाय ह्यं ददामि । ततो दक्षिणा । यथा एते गन्धपुष्पे ॐ फलाय नमः इति त्रिः संपूज्य ॐ अद्येत्यादि
 कृतैतत् सोपकरण भोज्यादानकर्मणः साद्धतार्थं दक्षिणामिदं फलं विष्णुदैवतं यथानाम गोत्राय ब्राह्मणाय ह्यं ददामि । ततः दक्षिण-
 पाणौ कौशब्दिलरूप पवित्रं वामे बहतरकुशान् धत्वा ॐ वास्तुपुरुषाय नमः । इति गन्धादिना वास्तुं संपूज्यान्तं दत्त्वा ॐ तद्विष्णोः
 परमं पदं सदा पश्यान्ति सुरयः दिवीव चक्षुराततम् । इत्यनेन हरिं स्मृत्वा यज्ञेश्वरं गन्धादिना संपूज्य एतं श्राद्धीयाग्रभाग-

(১) ততস্তিলান্ বিকীৰ্ণ্য অশুরান্নিরস্ততীতি কাভ্যারনঃ । মন্ত্ৰো যথা । ওঁ অপহতানুরারক্ষাংসি বেদিষদঃ । অশ্বার্থঃ । অশ্বিন্ শ্রাদ্ধার্থমুপকল্পিতে অশ্নে হে অশুরা অপহত
অপগচ্ছত দূরীভবত ইত্যর্থঃ । কিন্তু তান্তে বেদিষদঃ বেদ্যাং সীদন্তি তিষ্ঠন্তীতি শ্রাদ্ধপরিষ্কৃত্যং ভূমৌ যে বিশ্বার্থমাগচ্ছন্তস্তে যুরং নিরস্তা ভবতেতি বাক্যার্থঃ ।

মম্বত সোপকরণান্ যজ্ঞেশ্বরায় ওঁ বিষ্ণবে নমঃ । ইত্যনেন শ্রাদ্ধীয়াগ্রভাগং দত্ত্বা পরকীয় ভূমৌ চেৎ তৎস্বামিনে মূল্যমথবা
পিতৃরীত্যা এতদন্নং সোপকরণং এতদ্ভূস্বামিপিতৃভ্যঃ স্বধা ইত্যগ্রভাগং দদ্যাৎ । ততঃ উপবীতী দৰ্ভবটুং স্নাপয়িত্বা এতে গন্ধ-
পুষ্পে ওঁ কুশময়া ব্রাহ্মণায় নমঃ । ইতি মংপূজ্য দক্ষিণামুখঃ প্রাচীনাবীতী পাতিতবামজানুস্তিলপ্রোক্ষিতদক্ষিণাঐকদৰ্ভযুক্তাসনে
দৰ্ভবটুং সংস্থাপ্য জলগণ্ডুষং দত্ত্বা ওঁ অদ্যেত্যাদি অমুক গোত্রস্ত পিতরনুক দেবশর্ষণঃ একোদ্বিষ্টবিধিক সাম্বৎসরিক শ্রাদ্ধং দৰ্ভময়
ব্রাহ্মণে হহং করিষ্যে । ওঁ কুরুষ্যেতি প্রতিবচনম্ । ততঃ মপ্রণবব্যাহৃতিকাং গায়ত্রীং জপেৎ । ততঃ ওঁ দেবতাভ্যঃ পিতৃভ্যশ্চ
মহাযোগীভ্য এব চ । নমঃ স্বধারৈ স্বাহারৈ নিত্যমেব ভবন্তি ইতি ত্রিঃ পঠেৎ । ততঃ পুণ্ডরীকাকং স্মরেৎ । ততো যজ্ঞ-
লেন শ্রাদ্ধীয় দেব্যাপ্রোক্ষণং কর্তব্যম্ । রক্ষার্থমুদকপাত্রমেকদেশে স্থাপয়েৎ । ততো ব্রাহ্মণায় জলং দত্ত্বা ওঁ অমুক গোত্র পিতর-
হমুক দেবশর্ষনেতন্তে দৰ্ভামনং স্বধা ইত্যুৎসূজ্য ব্রাহ্মণবামপার্শ্বে মোটকং দদ্যাৎ । তত ওঁ অপহতানুরারক্ষাংসি বেদিষদ (১)
ইতি তিলান্ বিকীৰ্ণ্য ব্রাহ্মণাগ্রভূমৌ কুশপত্রমেকং দক্ষিণাং পাতয়িত্বা তদুপরি পাত্রং সংস্থাপ্য ওঁ পবিত্রাসি বৈষ্ণবী ইত্য-
নেনামখচ্ছিন্নং প্রাদেশমাত্রং ওঁ বিষ্ণোমনসা পূতমসীতানেন প্রোক্ষিতকদলকং পবিত্রং তৎপাত্রে নিধায় ওঁ শনৌ দেবীর-

যজুর্বেদে তু অপহতা অশুরা ইতি পাঠঃ তদেবং ব্যাখ্যানম্ । হে শ্রাদ্ধবিষয়কারিণো ১৩ শ্রাদ্ধার্থমুপকল্পিতে হশ্নে অশুরান্তে অপহতা অপসারিতা দূরীভূতা ইত্যর্থঃ ।

১০
১১
১২
১৩
১৪
১৫
১৬
১৭
১৮
১৯
২০
২১
২২
২৩
২৪
২৫
২৬
২৭
২৮
২৯
৩০
৩১
৩২
৩৩
৩৪
৩৫
৩৬
৩৭
৩৮
৩৯
৪০
৪১
৪২
৪৩
৪৪
৪৫
৪৬
৪৭
৪৮
৪৯
৫০
৫১
৫২
৫৩
৫৪
৫৫
৫৬
৫৭
৫৮
৫৯
৬০
৬১
৬২
৬৩
৬৪
৬৫
৬৬
৬৭
৬৮
৬৯
৭০
৭১
৭২
৭৩
৭৪
৭৫
৭৬
৭৭
৭৮
৭৯
৮০
৮১
৮২
৮৩
৮৪
৮৫
৮৬
৮৭
৮৮
৮৯
৯০
৯১
৯২
৯৩
৯৪
৯৫
৯৬
৯৭
৯৮
৯৯
১০০

॥ = मरुतमन्त्रेण पद्धतिः ॥ =

(२) ततः पात्रेषु जलं दद्यात् शम्भो देवीरिति कात्यायनः । मन्त्रो यथा । शम्भो देवीरतिष्ठेत् शम्भो भवस्तु पीतये शंभोरतिष्ठेत् नः । अन्वार्थः । एता अर्घ्यार्वभूप-
कल्पिता आपो नो हस्त्राकं शंभुस्तु कल्याणप्रदा भवन्ति तार्थः । किञ्चुता आपः देवीर्देव्याः देवनादिगुणयुक्ताः । किमर्थमतिष्ठेत् उपचारं पीतये पानार्थं अभीष्टय
इतार्थे ह्यन्वसत्त्वात् ह्रस्वः । किञ्च नो हस्त्राकं शंभोः कल्याणं संयोगार अतिष्ठेत् अतिमुखा भवस्तु इत्याशंसावाक्यार्थः । शंभोरिति चतुर्थ्यथे षष्ठी । देवीरिति रूपं
रूप इति जसह्वात् शम् । विभक्तिवाच्यत्वात् । (३) ततः एकैकस्मिन्नपि पात्रे तिलान् निर्वपेदिति कात्यायनः । मन्त्रो यथा । ॐ तिलो हसि सोमदेवतो गोषवो देव-
निर्मितः प्रभुमद्भिः पुङ्कः स्वधरा पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा । अन्वार्थः । तिलस्तुमसि । किञ्चुतः सोमदेवतः सोमो देवता अमेत्येति देवतार्थे षण्पि कृत्तितः ।

भिष्टये शम्भो भवस्तु पीतये शंभोरतिष्ठेत् नः [२] । इत्यनेन जलं तत्र पात्रे दद्यात् । ततः ॐ तिलो हसि सोम देवतो गोषवो देवनिर्मितः । प्रभुमद्भिः पुङ्कः स्वधरा पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा (३) इत्यनेन तिला देयाः । तुष्ठीं गङ्ग-
पुष्पे च दत्त्वा पात्रं कुशेन पिधाय ॐ अहिन्द्रमिदमध्यापात्रमस्तु इत्यवधारयेत् । ॐ अस्त्रित्युत्तरम् । ब्राह्मणहस्ते दक्षिणाग्रं अर्घ्य
पात्रीय पवित्रं दत्त्वा जलान्तरं पुष्पान्तरं दत्त्वा पुष्पान्तरेण ॐ गिरः प्रभृति सर्वगात्रेभ्यो नमः । इति पूजयेत् । ततस्तत्र पात्रं
वामहस्ततले कृत्वा दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य ॐ या दिव्या आपः पयसा संवतुर्वुर्षा अन्तरीक्षा उत पार्थिवीर्षा हिरण्यवर्णा यज्जियास्ता न
कचिदधिकारान् वृद्धिः । पुनः कौदृशः गोषवः गां स्वर्गं हृते ददाति गोषवः यतस्तिलो हरं दत्तः सन् दातुः पापापनयनानन्तरं स्वर्गप्राप्तिः स्यात् । अपि कौदृशः देव-
निर्मितः देवेन विष्णुना निर्मितः । तथा च श्रुतिः । विष्णुदेहोस्तुवाः पुण्यास्तिला इति । पुनः कौदृशः अग्निः पुङ्कः जलमिश्रितः यत एवस्तुतस्तु तदस्त्राकं पितृन् लोकान्
पितृपितामहं प्रपितामहं प्रभृतीन् प्रभृत् चिरकालं यथा स्यात् तथा स्वधरा स्वधाकारेण प्रीणाहि प्रीतान् कुरु । प्रीणाहीति ह्यन्वसत्त्वादीकारो न भवति । यद्यपि पितृकर्माणि
स्वाहाकारो न युक्तस्तथापि कात्यायनेन महर्षिणा स्वाहाकारेण मन्त्रस्य पठितत्वात् न काचिदह्यपपत्तिराशङ्कनीया । प्रभुमिति कश्चिदवयवमित्याद्ये परमार्थतस्तु प्रयत्नशब्दस्य

॥ १ ॥
॥ २ ॥
॥ ३ ॥
॥ ४ ॥
॥ ५ ॥
॥ ६ ॥
॥ ७ ॥
॥ ८ ॥
॥ ९ ॥
॥ १० ॥
॥ ११ ॥
॥ १२ ॥
॥ १३ ॥
॥ १४ ॥
॥ १५ ॥
॥ १६ ॥
॥ १७ ॥
॥ १८ ॥
॥ १९ ॥
॥ २० ॥
॥ २१ ॥
॥ २२ ॥
॥ २३ ॥
॥ २४ ॥
॥ २५ ॥
॥ २६ ॥
॥ २७ ॥
॥ २८ ॥
॥ २९ ॥
॥ ३० ॥
॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥
॥ ३३ ॥
॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥
॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥
॥ ४० ॥
॥ ४१ ॥
॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥
॥ ४४ ॥
॥ ४५ ॥
॥ ४६ ॥
॥ ४७ ॥
॥ ४८ ॥
॥ ४९ ॥
॥ ५० ॥
॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥
॥ ५३ ॥
॥ ५४ ॥
॥ ५५ ॥
॥ ५६ ॥
॥ ५७ ॥
॥ ५८ ॥
॥ ५९ ॥
॥ ६० ॥
॥ ६१ ॥
॥ ६२ ॥
॥ ६३ ॥
॥ ६४ ॥
॥ ६५ ॥
॥ ६६ ॥
॥ ६७ ॥
॥ ६८ ॥
॥ ६९ ॥
॥ ७० ॥
॥ ७१ ॥
॥ ७२ ॥
॥ ७३ ॥
॥ ७४ ॥
॥ ७५ ॥
॥ ७६ ॥
॥ ७७ ॥
॥ ७८ ॥
॥ ७९ ॥
॥ ८० ॥
॥ ८१ ॥
॥ ८२ ॥
॥ ८३ ॥
॥ ८४ ॥
॥ ८५ ॥
॥ ८६ ॥
॥ ८७ ॥
॥ ८८ ॥
॥ ८९ ॥
॥ ९० ॥
॥ ९१ ॥
॥ ९२ ॥
॥ ९३ ॥
॥ ९४ ॥
॥ ९५ ॥
॥ ९६ ॥
॥ ९७ ॥
॥ ९८ ॥
॥ ९९ ॥
॥ १०० ॥

ॐ अग्निदक्षाश्च ये जीवा येऽप्यादक्षाः कुले मम । भूमौ दत्तेन तृप्यास्तु तृष्ठा वास्तु परां गतिम् । ॐ येषां न माता न पिता न बह्वर्नैवाग्निदक्षिर्न उक्थारमस्ति । तत्तृष्णये हरं भुवि दत्तमेतत् प्रयास्तु लोकान् सुखान् तद्वत् । अस्यार्थः । मम कुले वंशे ये जीवाः प्राणिनो ह्यग्निदक्षा लोकिकाग्निना येन केनापि दक्षा एव पित्रोदकभाजो न भूतास्तथापि ये ह्यूर्तिक्रमरणे ह्यदक्षा दाहमेव न लभन्तु स्ते जीवा मामका मदत्तेन विकीरणाग्नेन तृप्यास्तु तृष्ठाः सन्तः परां गतिं उक्थुस्तु स्थानं प्रयास्तु गच्छन्तु । तथा येषां जीवनां मातृपितृप्रभृतयो वाक्त्रवा न विद्यान्ते आह्वयानिनस्तेषामपि तृष्णये भुवि भूमौ अन्नं दत्तं मयेति शेषः । तेनाग्नेन तृष्ठाः सन्तः सुखान् लोकान् स्वर्गाख्यानं प्रयास्तु गच्छन्तु । गत्यर्थकर्मणीति कर्मणि चतुर्थी । (१) ततो मधुवातेति मन्त्रितं मधु दद्यादिति कात्यायनः । मन्त्रस्तु । ॐ मधुवाता ऋतायते

कितदक्षिणाग्र कुशोपरि विकीरेत् । ततो हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य हरिं श्वत्वा ब्राह्मणान् जलगण्डुषं दद्यात् । ततः पूर्व-
वदगारत्रीं पठित्वा ॐ मधुवाता ऋतायते मधु करस्तु सिद्धवः माधीर्नः सन्तोषधीः ॐ मधु नक्तमुतोषसो मधुमं पार्थिवं रजः
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॐ मधुमारो वनस्पतिर्मधुमांस्तु सूर्यो माधीर्गावो भवस्तु नः (१) इति पठित्वा ॐ शेषमन्नं क देयमिति
पृच्छेत् । ॐ ईक्षेभ्यो दीयतामित्युत्तरम् । ततः ॐ पिण्डदानमहं करिष्ये इति पृच्छेत् । ॐ कुरुध्वेत्युत्तरम् । तत उच्छिष्ट-

मधु करस्तु सिद्धवः ॐ माधीर्नः सन्तोषधीर्मधु नक्तमुतोषसो मधुमं पार्थिवं रजः ॐ मधु द्यौरस्तु नः पिता मधुमारो वनस्पतिर्मधुमांस्तु सूर्यो माधीर्गावो भवस्तु नः ।
अस्यार्थः । मधुदाने तृष्ठाः पितरो ह्यभिलपन्ति । वाता एकानपक्षान् मधु ऋतायते मधु वहस्तु मधुदा भवस्तु । तथा सिद्धवो नद्याः मधु करस्तु अवस्तु । तथा नो हस्याकं
ॐ मधुमारो वनस्पतिर्मधुमांस्तु सूर्यो माधीर्गावो भवस्तु नः । तथा नक्तं रात्रयो मधुरूपा भवस्तु । तथा उषसः कालविशेषाः मधुयुक्ता भवस्तु । तथा पार्थिवं रजो धूलयः
पृथिवीसम्बन्धानि रजांसि मधुमस्ति भवस्तु । तथा द्यौराकाशं मधु अन्नं अधिष्ठानरूपेण मधुमन्नं भवतु । कश्चिं द्यौः स्वर्गः पितेव सर्वम्याधिगम्यादिति पितृपदं विशेषणं
कृतम् । तथा नो हस्याकं पिता मधुमानस्तु भवतु । तथा नो हस्याकं वनस्पतिकद्यानतरवो मधुफला भवस्तु । तथा सूर्यो जगदेकसाक्षी मधुमारो भवतु । पूर्ववदर्थमद्गत्यात्

অস্ত্রাদিলোপঃ । তথা নো হস্তাকং গাবো মাধীঃ মধুকীরিণো ভবক ইত্যশংসা বাব্যার্থঃ । ঋতায়ত ইতি ঋতশব্দাদারপ্রত্যয়ে তিঙাং তিঙিতি বহুবচনে একবচনং
 মাধীরিতি বিভক্তিব্যত্যায়ে প্রথমায়াং দ্বিতীয়া এবমোষধীরিত্যত্রাপি । উষসশ্চান্দনস্থান্ন সূনাগমঃ । (৮) বিকীরণান্তরং ভূমৌ রেখাং কুর্যাৎ । ইতি কাত্যায়নঃ । মন্ত্রস্ত । ও
 নিহ্মি সর্কং যদমেধ্যবদ্রবেদ্ধতাশ্চ সর্কে হস্তরদানবা ময়া । রক্ষাংসি যক্ষাঃ সপিশাচসজ্জা হতা ময়া যাতুধানাশ্চ সর্কে । অম্যার্থঃ । অস্মিন্ প্রকৃতে কস্মিণি যদমেধ্যবৎ যদ-

॥ ১ ॥ সর্কসংক্রমণক্রতিঃ ॥ ১ ॥

সন্নিধৌ যত্রাচমনবিন্দবো ন প্রাপ্নুবন্তি তত্র নিহ্মি সর্কং যদমেধ্যবদ্রবেদ্ধতাশ্চ সর্কে হস্তরদানবা ময়া । রক্ষাংসি যক্ষাঃ সপিশাচ-
 সংঘা হতা ময়া যাতুধানাশ্চ সর্কে (৮) ইত্যনেন নৈখাতীয়ারভ্য জলরেখয়া বামবর্তেন চতুষ্কোণ মণ্ডলং কৃত্বা প্রাদেশ-
 মাত্রং সাগ্রকুণপত্রদ্বয়ং গৃহীত্বা বামহস্তান্বারকদক্ষিণহস্তেন দক্ষিণাগ্রাং রেখাং মধ্যস্থানে অপহতানিহ্মিভ্যাং কুর্যাৎ । তদর্ভ-
 দ্বয়নুভরস্থাদিশি ক্ষিপেৎ । ততঃ রেখোপরি সমূলাগ্রান্ কুশানাস্তীর্য ও এহি পিতঃ সৌম্য গম্ভীরেতিঃ পথিভিঃ পূর্কিণে
 ভির্দেহস্মভাং দ্রবিণেহ ভদ্রং রৈঞ্চ নঃ সর্কবীরং নিষচ্ছত (৯) ইত্যা বাহু তিলাংশচাস্তীর্ণকুশোপরি বিকীরেৎ । ততঃ সতিলজল-

৩১৮

পবিত্রত্বং অবিত্রিতাচরণাচারাদিরূপেণ যদসাদ্ররূপং তন্নিহ্মি নিরম্যামি তথা যদত্রাস্তরদানবাদয়ো বিয়কারিণস্তেহপি হতা নিরস্তাঃ সর্ক এব অতস্তেষামত্রানবরস ইত্যভি-
 প্রায়ঃ । (৯) মন্ত্রো যথা । এত পিতরঃ সোম্যামো গম্ভীরেতিঃ পথিভিঃ পূর্কিণেভির্দেহাস্মভাং দ্রবিণেহ ভদ্রং রৈঞ্চ নঃ সর্কবীরং নিষচ্ছত । অম্যার্থঃ । হে পিতরঃ পিতৃ-

॥ १ ॥ मर्कसंस्कृतपद्धतिः ॥ १ ॥

पिण्डान्नयेदिति कात्यायनः । मन्त्रस्तु । ॐ अक्षरमीमदन्तु हव प्रिया अधुषत अस्तोषत सुभानवो विप्रान् विष्ठा मतीरौ यान्श्चिन्नेते हरी । अस्यार्थः । हे हरे हे इन्द्र यान् विप्रान् ये आहूतोक्तारो विप्रा मन्त्रेणान्नपानीरेनामीमदन्तु मुदमन्त्रार्थं प्राप्य हर्षयुक्ता बभूवुस्तथा अस्तोषत ये तूष्ठा भूतास्तथा अक्षन् ये संहता एकैर्भूतास्तान् विप्रान् अब पालय । हि यस्यां ते तव प्रिया वदन्ताः ब्राह्मणे मामकी ज्ञैरेवोक्तव्यां तत्र ते विप्रान्स्त्वैव आश्रयान्नाधुषत नावकम्पन्तु किन्तु तांस्ते विप्राः सुभानवः सुप्रकाशनीलाः स्वप्रदीपका इति भावः । उ अवधारणे हू वितर्के । विप्राः पुनः कौदुशा विष्ठा मतीरौ उर्द्धगामिन्या मत्या विशिक्ता विष्ठेति वि शब्दो हस्तरीक्षेहपि

पठित्वा । ॐ अमुक गोत्र पितरनुक देवशर्मन्नेव ते पिण्डः स्वधा इत्यवनेजनस्थाने वायव्यस्तारारुदक्षिणहस्तेन दद्यात् । ततः पिण्डशेषक पिण्डान्तिके दत्त्वा अमन्त्रकं करं निघ्न्याचम्य हरिं स्मृत्वा पिण्डपात्रप्रकालनजलेन ॐ अमुक गोत्र पितर मुक देवशर्मन्नेतन्ने हवनेनिक् स्वधोत्यानेन पिण्डमवनेजयेत् । ततः ॐ अत्र पितर्मादायस्व यथाभागमावधारयस्व (११) इति जपेत् ।

३२९

वो तिष्ठति गच्छति वा विष्ठा ह्यन्वसद्वा षड्म । अतस्तुर्करामि सुप्रकाशवत इति ह्यन्वसद्वा । मत्या इत्यर्थे मतीरौ षकारागामः ह्यन्वसद्वा । हरीति सहोषनपदं समुद्भावीदिति द्वैकारः । इन्द्र इति हरिविशेषणं परमेश्वरत्वात् अविद्यां कार्धो हरतीति हरिरिति अहयात् । यानिति वितन्त्रिव्यात्येन प्रथमायां द्वितीया पूर्ववत् तेनायमर्थः । ये विप्रा अत्र कर्मणि भोक्तारस्तान् विप्रान् अब इत्यर्थः । अक्षरिति ह्यन्वसद्वादजागमबाधः । यतीरौ उ यान् इत्यर्थे मतीरौ यान्श्चिन्ने इति व्युत्पत्तिः । यत्तदोरतिमन्त्रनिघ्नमां यद्धकप्रयोगे तानित्याध्याहार्याम् । (११) पिण्डदानानन्तरं अत्र पितर इति जपेदिति कात्यायनः । मन्त्रस्तु । अत्र पितरो मादायधं अप इति

॥ १ ॥ एकैकदिक्काम् ॥ १ ॥

स्मार्त्ता यथा... अस्मार्त्तः । होपितरः अत्र पित्रे मादयङ् हर्षयुक्ता भवत । न केवलं मादयङ् किञ्च यथाभागं स्वं स्वं भागं श्राद्धोपयुक्तं प्राप्ता
आरुवायङ् रुषा इव बलिनो भवत । अत्रैवामीमदन्तः पितरो यथाभागमारुवायिषत । पितरोऽमीमदन्त मोदं प्राप्ता मद्भवेन पित्रेण हर्षयुक्ता भूता इत्यथेति
व्याख्यातम् । इव बलिनो रुषशब्दात् क्यङ् लोट् । वसन्तार नमस्तु पित्रेणुजानन्तरमिति स्मार्त्ताः । (१२) ततः परारुता नमो व इति जपेदिति कात्यायनः ।

ततो वामावर्तेनोद्युक्थो भूत्वा ग्लानिपर्यान्तुं श्वासं धृत्वा पितरं भास्वरभूर्तिकं ध्यायन् दक्षिणानुक्थो भवन् ॐ अमीमदं पिता
यथाभागमारुवायिषत इति जपेत् । ततः श्वासं ताजेत् । ततः ॐ नमस्तु पितः पितर्नमस्तु इति कृताञ्जलिर्बदेत् । ॐ
गृहानः पितर्देहीति गृहिणीं पश्येत् । ॐ नमस्तु पितर्देश्वा (१२) इति पित्रे पश्येत् । ततो नवमनसा शुक्लवस्त्रदशाभवं सूत्रं
विष्ठाकुण्डसहितं वामहस्तादक्षिणहस्तं गृहीत्वा ॐ एतद्व्यः पितरो वास इति पठित्वा ॐ अमुक गोत्र पितरमुक देवशर्मन्नेतत्ते
वासः स्वधा इति पित्रे दद्यात् । ॐ उर्ज्जं बहन्तीरयुतं हृतं परः कीलालं परिश्रुतं स्वधा ह तर्पयत मे पितरम् [१३] । ततश्चक्रीं

३२२

(४२) मन्त्रस्तु । ॐ नमो वः पितरः पितरो नमो वः ॐ गृहानः पितरो दत्त । ॐ नमो वः पितरो देश्वाः । अस्मार्त्तः । हे पितरः वो युवतां नमो हस्तु भक्तिश्राद्धाति-
शयेन पुनः पुनर्नमस्कारो हस्तिति पुनर्भक्तिः । नमस्कारादिना प्रीताः सन्तः पितरौ नो ह्यस्मत्तां गृहान्कुलदारान् अत्र च गृहिणी गृहमुच्यते इति गृहिणीप्रानन् । दत्त
प्रायच्छत । वरं वो युवतां पुञ्जाह्यापत्तिकरूपेण सदाः सत्ताहानं देश्वाः ददामः छान्दसज्ञां दिशेर्भिकरणलोपः दीर्घाभावो गुणशेषापघाराः । (१३) तत उर्ज्जमित्येषा
नियिषेदिति कात्यायनः । मन्त्रस्तु । ॐ उर्ज्जं बहन्तीरयुतं हृतं परः कीलालं परिश्रुतं स्वधा ह तर्पयत मे पितरम् । अस्मार्त्तः । हे आपो जगत्प्राणभूता वृरं स्वधा ह

स्वां दुःखमुपादरति । तथा हे पितरो नमः स्वधार्ते शरदे नमः तथा च श्रुतिः । स्वधा वै शरदं स्वधा वै पितृणामन्नमिति तदेतैः षड्भिः ऋतुमन्त्रैः पितरः तृष्ठा भवन्ति
 ऋतवश्चेति तां पर्याम् । (१५) अथ पिण्डाग्रभूमिसिद्धेदिति कात्यायनः । मद्रुस्तु । ॐ सुशुप्रोक्तमस्तु । अस्यार्थः । इदं पिण्डमिमं पश्यान् सुशुप्रोक्तं अतिशयेन
 प्रोक्तं भवतु इत्याशंसा । (१६) तथा शिवा आपः सक्तु । अस्यार्थः । एता आपः आद्रकर्मणि नियुक्ताः शिवाः कल्याणप्रदाः सक्तु इत्याशंसा । (१७) तथा सौमनस्तु ।

॥ १ ॥ अत्रेदिक्रियाः ॥ १ ॥

सुशुप्रोक्तमस्तु [१५] । इति ब्राह्मणाग्रभूमिसिद्धे । ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम् । ततः ब्राह्मणहस्ते ॐ शिवा आपः सक्तु [१६] । इति
 जनं दद्यात् । ॐ मन्त्रिति प्रतिवचनम् । ॐ सौमनस्तमस्त्विति [१७] । पुष्पं दद्यात् । ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम् । ॐ अक्षतकारिणस्तु [१८] ।
 इति दूर्वाकृतं दद्यात् । ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम् । ततः शिलाज्यमधुयुक्तं जनं गृह्णीत्वा ॐ अमुक गोत्रस्य पितरमुक देव-
 शर्मागः कृतेऽग्निं श्राद्धे दत्तमिदमन्नपानादिकनुपतिर्हताऽमित्यानेन ब्राह्मणहस्ते पिण्डे च दद्यात् । ॐ उपतिर्हतामिति प्रति-
 वचनम् । ॐ अयोराः पितास्तु [१९] । इति वदेत् । ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम् । ॐ गोत्रं नो वर्द्धतामिति [२०] वदेत् । ॐ वर्द्धता-

३२३

अस्यार्थः । सुमनसो भावः सौमनस्यं वदत्र श्राद्धे दत्तं पुष्पं सौमनस्यं सुमनसः प्रसादजनकं भवतु । (१८) तथा अक्षतकारिणस्तु । अस्यार्थः । अक्षतः यव इदमक्षतमग्नि-
 क्तं श्राद्धविन्नकारिणं निराशयतुमस्तु भवतु । (१९) ततोऽहंवादानानन्तरम् । अयोरा इति जपेदिति कात्यायनः । मन्त्रो यथा । अयोराः पितरः सक्तु । अस्यार्थः । मम पितरः
 पितृपितामह प्रपितामह प्रद्वतरः अयोरा अन्नप्रदाः सक्तु भवन्तु । (२०) गोत्रं नो वर्द्धताम् । तेषां श्राद्धदानेनातिशयप्रीतिजनकत्वात् स्वगोत्रं सन्ततिं पुत्रपौत्रादि-

वागिच्छतामिदं । बुधमिति प्रथमाद्विवचने भावामिति सूत्रे भावाप्रहणाच्छन्दसि आकारो न भवति । आगन्तुमिति छान्दसद्वाक्यमः न शप्लोपः छकारलोपश्च
निकृत्तलक्षणः । किञ्च पितृणां सोमो राजा मा मां आगम्यात् आगच्छतु किमर्थं अमृततद्वयं भोक्तार तदेव श्राद्धं कृत्वा विसर्जितेषु विप्रेषु अमृतजनने क्रियमाणे

॥ * ॥ एकोदिकश्राद्धम् ॥ * ॥

पिण्डं गो इजविप्रेभ्यो दद्यात् । जले वा क्षिपेत् । श्राद्धीयं द्रव्यं ब्राह्मणाय दद्यात् जले वा क्षिपेत् । ततो वाग्देव्यां
गौत्रा अशक्तौ ऋक् चतुष्टयं त्रिधा पठेत् । ततो दक्षिणपानिना दीपं प्रच्छाद्य हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य कृतैतत् कर्माच्छिद्रमस्तु
इति पृच्छेत् । ॐ अश्वित्युत्तरम् । ततः ॐ अद्येत्यादि कृतैतत् एकोदिकं श्राद्धं कर्त्तव्यं यद्वैश्वानरात् जातं तद्दोषप्रशमनाय विकुम्भरणमहं
करिष्ये । इति नक्षत्रप्या ॐ तद्विषेगारित्यनेन विकुम्भं स्मरेत् इति ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

३२५

श्राद्धकलं पार्थिवसुखं स्वर्गसुखं मम भवतु भोक्तृत्वं भवद्विद्वान् । प्रजानिःश्रेयसार्थमित्यापस्तम्बेन श्राद्धस्य भोक्तृत्वस्य प्रतिष्ठानात् । द्यावापृथिवी इति दोशं च पृथिवी
च छान्दसद्वात् न द्विवचनम् । आजगम्यादिति गमेष्वन्तात् निष् छान्दसद्वात्सुवारागमः । आगन्तुं वावहितेनाङ्गसङ्घः । मातरापितृराविद्यार्थे निपातनादात्तम् ॥ * ॥

अथानौचान्तु द्वितीयदिनश्राद्धप्रयोगः ॥ * ॥ तत्र पूर्वदिने कृतकौराद्वर्तनं स्नानादिः परदिने सूर्योदयानन्तरं सवि-
रक्त स्नानं कृत्वा द्विराचम्य दक्षिणहस्तेन जलंस्पृष्ट्वा गायत्रीं श्रुत्वा वैधस्नानं कुर्यात् । तत्रामर्थे वा त्रिसन्क्षेपे काले वा । ततः
सङ्गादि देवपूजां विधाय दक्षिणातिनुधीतुर्य कृतपादशौचो दर्भहस्तः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा द्विराचम्य गोमरोपलिप्तायं त्रयो
सदर्भामने चोपविश्य तिलतैलेन दीपं प्रज्वाल्य ॐ वासुपुरुषाय नमः इति वास्तुं संपूज्य ॐ त्रिविक्रं परममितादिना विष्णुं
संस्मृत्य ॐ तं सदिभ्युचार्य यजेत्स्वयं संपूज्य श्राद्धीयाग्रं दत्त्वा परकीयं त्रयो चेत् स्वामिने मूलामथवापितृरीत्या ॐ इदमन्न-
मेतद्भुक्त्वामि पितृभ्यः स्वधा इत्यग्रं तागं दद्यात् । ततो दक्षिणामुखं प्राचीनावीतीं पातिववामङ्गां तिलप्रोक्षितं दक्षिणात्रैक
दर्भयुक्तामने दर्भवटुं संस्थाप्य ॐ अमुक गोत्र प्रेतानुक देवशर्गनेतते दर्भान्नं स्वधा । ॐ अत्रानने देवराजानुज्जातो
विश्रम्यतां विद्भव्यानुग्रहाय च । प्रनादयेत्स्वामं गृहं पूतं ज्ञानाग्निशुद्धेन करेण विप्र इति मन्त्रं पठेत् । ॐ अमुक गोत्र
प्रेतानुक देवशर्गनेतते छत्रं स्वधा । ॐ अमुक गोत्र प्रेतानुक देवशर्गनेतते उपानह्युगलं स्वधा । तदशक्तौ तं प्रति-
निधित्वेन कार्त्तपाद्भुकायुगलं दद्यात् । ततः ॐ अद्यामुके माशुमुके पक्षे इमुक तिथौ अमुक गोत्रं प्रेतं अमुक देवशर्गणे
शौचान्ता द्वितीये हवि अमुक गोत्रं प्रेतानुक देवशर्गणः आदिकोदिकं श्राद्धं दर्भमयं त्रासने हहं करिष्ये । ॐ कुरु-
षोऽह्युत्तरम् । ततो गायत्रीं जपेत् ॐ देवताभ्य इति त्रिधा पठेत् । ततः पुण्डरीकाक्षं श्रुत्वा यज्जलेन श्राद्धीयं देवाय प्रोक्ष-
येत् रक्तार्थमदकपूर्णपात्रमेकदेशे स्थापयेत् । ॐ अमुक गोत्र प्रेतानुक देवशर्गनेतते दर्भान्नं स्वधा । इत्यनेन श्राद्धं

वामपार्श्वे मोटकं दद्यात् । ततः ॐ अपहृतेत्यादिना तिलान् विकीर्य जलं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणाग्रभूमौ कुशपत्रमेकं पात्ररित्वा
तदुपरि पात्रं संस्थाप्य ॐ पवित्रोसि वैश्वीत्यनेनानथच्छिरं ॐ विष्णोर्मनसा पृथमनीत्यनेन प्रोक्कितमेकदलं पवित्रं तं
पात्रेनिधाय ॐ शमोदेवीरित्यादि मन्त्रेण जलं दद्यात् । तत ॐ तिलोसि सोमदेवत्यो गोमवो देवनिर्मितः प्रब्रमन्तिः
पृक्तः स्वधरा प्रेतान् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा । इत्यनेन तिलान् दत्त्वा ब्राह्मणे पवित्रं दत्त्वा जलान्तरं दत्त्वा पुष्पान्तरेण
ॐ शिरः प्रभृति सर्वगात्रेभ्यो नमः इति संपूजा ततः पात्रं वामहस्तले विन्यस्य दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य ॐ वा दिव्या
इति पठित्वा ॐ अनुक गोत्र प्रेतानुक देवशर्मनेतदेह्यं स्वधा । तत ॐ ईहलोकं परित्यज्य गतो हसि परयां गति-
मित्यावाहयेत् ॐ अनुक गोत्र प्रेतानुक देवशर्मनेतानि ते गन्धपुष्प धूपदीपच्छादनानि स्वधा इत्यांसृज्य ॐ सर्वः सुगन्ध एवायं
शीतलः सुमनोहरः मया निवेदितो भक्त्या गन्धोऽयं प्रतिगृह्तात् । इति मन्त्रं पठित्वा एव ते गन्ध इति गन्धं ॐ श्रिया
देव्या समायुक्तं देवैरपि शिरो धृतं । मया निवेदितं भक्त्या पुष्पमेतं प्रगृह्ताम् । इति पठित्वा एतत्ते पुष्पं इति पुष्पं ।
ॐ वनस्पतिरसो दिव्यः शीतलः सुमनोहरः । मया निवेदितो भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्तात् । इति मन्त्रं पठित्वा एष ते धूप
इति धूपं । ॐ सुप्रकाशो महादीपः सर्वतन्त्रिगिरापहः । सर्वाहाभ्यान्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्तात् । इति पठित्वा
एष ते दीपः इति दीपमुपनयेत् ॐ एतत् आच्छादनमिति प्रेतोकं निवेदयेत् । ततः शय्यां प्रेतोपभोग्य यानालङ्कार-
वस्त्रादि च दद्यात् । ततो ब्राह्मणाग्रभूमौ कुशादिकमपनीय नैर्ऋतीमारभ्य दक्षिणाग्रान्त्या रेख्या वामावर्तेन जलेन चतुष्कोण

॥ १ ॥ सर्वसंस्कृतपद्धतिः ॥ १ ॥

मगुलं कृत्वा तत्र भोजनपात्रं निदध्यात् । तत्र सामिषं सर्वमनादिकं परिवेष्य ॐ इदं विकुरित्यादि मन्त्रेण ॐ इदमरमित्या-
द्वान्ना अनादावनखमङ्गुष्ठं निक्षिप्य ॐ अपहतेत्यादिना तिलान् विकीर्य त्राक्षणे जलगण्डूषं दत्त्वा गायत्रीं जप्त्वा अन्ने मधु दत्त्वा
तदभावे गुडं दत्त्वा सप्रणवव्याहृतिकां गायत्रीं ॐ मधुवाता इत्यादि ॐ मधु मधु मध्विति च पठित्वा नमस्त्रिमन्त्रा प्रोक्ष्य त्राक्षणे
जलगण्डूषं दत्त्वा वामहस्तान्नपात्रं धृत्वा ॐ अनुक गोत्र प्रेतायुक्त देवशर्मन्नेतन्ने हन्नं सोपकरणं स्वधा इत्यांसृजेत् ।
ततो वथान्मुखं वाग्यतः स्वद इत्यानेन जलगण्डूषं दद्यात् । ततो गायत्रीं त्रिः सरुद्धा ॐ मधुवाता इत्यादि ॐ मधु मधु मध्विति च
ॐ अरहीनमित्यादि च पठेत् । ततः श्रव्यं गच्छेत् । तत्रथा गायत्रीं मधुवातेत्यादित्वाच्च ॐ मधु मधु मध्विति च ॐ यज्ञेश्वर
इत्यादि ॐ योगीश्वरमित्यादि याज्ञवल्क्यश्लोकत्रयं ॐ तद्विकोरित्यादि ॐ दुर्ध्याधन इत्यादि ॐ युधिर्तिर इत्यादि सर्वं पठेत् ।
ततो दक्षिणाग्रान् कुशान् तुमो संस्थाप्य तुमिं प्रोक्ष्य सर्व प्रकारमनुद्धृत्य सतिलमेकीकृत्य वारिणाप्लुत्य ॐ अग्निदक्षाश्च-
त्यादि मन्त्रद्वयेन कुशोपरि विकीरेत् । ततो हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा वा हरिं श्रुत्वा त्राक्षणाय जलगण्डूषं
दत्त्वा पूर्ववन्गायत्रीं मधुवातेत्यादिकं ॐ मधु मधु मध्विति च जप्त्वा शेषमन्नं ह देयमिति पृच्छेत् ॐ इत्थं दीयतामिति
प्रत्याक्षेत् ॐ पिण्डदानमहं करिष्ये इति पृच्छेत् ॐ कुरुषेत्वाक्के त्राक्षणसंमुखे ॐ निहन्तीत्यादिना नैऋतीमारुत्य दक्षिणाग्र-
रेखया जलेन वामावर्तेन चतुष्कोण मगुलं कृत्वा पवित्रं वामहस्तादक्षिण हस्तं गृहीत्वा वामहस्ताधारक दक्षिणपाणिना
दक्षिणाग्रां रेखां मध्यस्थाने ॐ अपहतेत्यादि ॐ निहन्तीत्यादि मन्त्राभ्यां कुर्यात् तदर्थद्वयमुत्तरस्थां दिशि क्षिपेत् रेखोपरि

समूलान् साग्रान् कुशानास्तूर्ध्वं ऽ देवताभ्य इति पठित्वा ऽ एहि प्रेत मोम्य गङ्गीरेतिः पथिभिः पृक्किर्णेभिर्देहस्यभाः
द्विविधेभ्यः तद्वत् रैक्यं नः सर्ववीर्यं निवच्छेत्त्यावाह तिलांश्चास्तूर्ध्वं कुशेषु विकीरेत् । ततो वामहस्तं सतिलं जलं गृहीत्वा
वामहस्तादक्षिणहस्तं संगृह्य ऽ अमुक गोत्र प्रेतामुक देवशर्मन्नेन निष्कृ स्वधेत्यनेन दद्यात् । ततः श्राद्धशेषमन्नं लव्याञ्जनं
संध्याज्यतिलसंयुक्तं गृहीत्वा पिण्डं कृत्वा ऽ मधुवातेत्यादि त्रयं ऽ अक्षरमीमदन्तु इत्यादि पठित्वा विलुप्रमाणं पिण्डं सतिलं
द्विगुणं भुज्ज कुशत्रय सहितं वामहस्तं पश्चिमादक्षिणहस्तं गृहीत्वा ऽ अमुक गोत्र प्रेतामुक देवशर्मन्नेन ते पिण्डं स्वधा इत्यनेन
जन स्थाने दद्यात् । ततः आचम्य हरिं स्मृत्वा पिण्डपात्रं प्रक्षाल्य वामहस्तादक्षिण हस्तं गृहीत्वा प्रक्षालित जलेन ऽ अमुक
गोत्र प्रेतामुक देवशर्मन्नेन निष्कृ स्वधेति पिण्डोपरि दद्यात् । ऽ अत्र प्रेत मादयस्व यथा भागमारुवारश्चेति अष्टौ वामा-
वर्तेनोन्मुखो भुज्जा आगमनाच्छासं प्लुत्वा तेनैव पथा परावर्तमानः प्रेतं भास्वरमूर्तिं ध्यायन् ऽ अमीमदं प्रेतो यथा
भागमारुवारिष्ट इति दक्षिणाभिमुखो भवन् जपेत् ततः श्वासं त्राजेत् । ऽ नमस्तु प्रेत प्रेत नमस्तु इति स्मृताञ्जलि-
र्जपेत् । ऽ गृह्यारः प्रेत देहि इति गृहिणीं पश्येत् । ऽ मदस्तु प्रेत देव इति पिण्डं पश्येत् । ततो नवमनया शुक्ल-
वस्त्रं दशाभवं सूत्रं वामहस्तादक्षिणहस्तं गृहीत्वा ऽ एतद्गः प्रेतावासः इति पठित्वा पिण्डोपरि निदध्यात् । ततः ऽ
अमुक गोत्र प्रेतामुक देवशर्मन्नेतन्ते वासः स्वधा इत्यनेनोत्सृजेत् । ततस्तृतीयं पिण्डं संपूज्य ऽ वसन्तायेत्यादि मन्त्रेण
वड् भुज्जमसृज्यात् । ततः ऽ सुसुप्रोक्तमन्न इति व्रातणामन्त्रं वासिकेत् । ऽ अश्विं प्रतिपद्यन् । ऽ शिवा आपः

॥ * ॥ अर्पितकर्मणश्चाद्भ्योऽङ्गैः ॥ * ॥

वा पूर्वतिथौ द्वितीयं चाग्नादिकं एवं चासिकोत्सवे प्रथमं चासिकं द्वितीयं चासिकाद्यात्सवेः एवां मध्ये च पतितं तत्र
कृत्वाकादशां चासिकान्तरं तिथौ वा कृत्वा प्रकृतं कर्तव्यं एकादशाहादि श्राद्धानि कतिचिं कृत्वा यदि यत्तदा शेषान्यान्येना-
धिकारिणा मयाप्यानि ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ सपिण्डीकरणश्राद्धव्यवहाराङ्गकेपः ॥ * ॥ तत्र प्रथमं विश्वदेवानुष्ठानं ततः पितामहादित्रयपार्वणानुष्ठानं ततः
प्रेतैकोदिक्तानुष्ठानं कर्तव्यं । प्रेतपित्रादौ जीवति तत्पूर्वपुरुषत्रयेण सह सपिण्डेन स्त्रियास्तु पुत्रसद्वे पत्यादि पुरुष-
त्रयेण पतौ जीवति शश्रादिभिस्तिसृभिः शश्रायपि जीवन्त्यां तत्शश्रादिभिस्तिसृभिः सहेति विशेषः । श्राद्धशेषान्तरमा-
नक्तत्वे दुष्टत्वे वा अन्तान्तरेण पिण्डो देयाः । शेषं देव्यं नियमस्तु तत्सम्भवे देव्यान्तरत्यागारं अन्यथा तदन्ताभावे कर्मावैतन्यं
स्यात् । पिण्डोऽपि प्रेतपिण्डेन सह मिश्रीकरणं यत्रेति समाख्यासिद्धार्थं तथाचरणं युक्तत्वात् । मातुः सपिण्डीकरणेऽप्यत्र विशेषः ।
यदि पिता जीवति तदा पितामही प्रपितामही वृद्धप्रपितामहीनां पार्वणविधिना समन्तकं श्राद्धं कर्तव्यं । मातुश्चैको-
द्विक्तं समन्तकं ये समाना इति यत्रद्वयं पठन् पितामहीपात्रे पिण्डे च मातृपात्रजलपिण्डौ मिश्रयेत् । तत्र पितामहा-
दीनां कुशानन्दाने ये चात्रेति यत्रानुहं प्रयोगः । पत्या क्रियमाणे सपिण्डेनेप्येव । यदि यतः पिता तदा पित्रादित्रयाणां
पार्वणविधिना श्राद्धं कर्तव्यं । मातुरेकोद्विक्तं तत्र पितामहप्रपितामहयोरर्घ्यपात्रद्वयं पिण्डद्वयकं कुशैराच्छाद्य पित्रर्घ्यपात्रे
पिण्डे च मातृर्घ्यं पिण्डकं मिश्रयेत् । स्त्रियास्तु पतिपुत्रसद्वे सपिण्डेनाभावः पुरुषदण्डिः श्राद्धैरेव प्रेतद्विनिवृत्तिपूर्वकं पितृ-

मन्त्रिति ब्राह्मणे जलं दद्यात् । मन्त्रिति प्रतिबचनं । ॐ सोमनश्चमन्त्रिति पुष्पं ॐ अस्त्रिति प्रतिबचनं । ॐ अफतकारिक-
 षास्तु इति यवान् दद्यात् । ॐ अस्त्रित्यान्तरम् । ततस्तिलाज्य मधुसंयुक्तं जलं गृहीत्वा ॐ अमुक गोत्रस्य प्रेतस्यामुक देवशर्मणो
 दत्तमिदमनुपानादिकमुपतिष्ठतां । ॐ उपतिष्ठतामिति प्रतिबचनं । ॐ अघोरः प्रेतो इस्त्रिति वदेत् ॐ अस्त्रित्यान्तरम् । ॐ गोत्रं-
 नोवर्द्धतामिति वदेत् ॐ वर्द्धतामित्यान्तरं । ततः पिण्डोपरि सपवित्र कुशानास्तूर्या ॐ उर्ज्ज्वं बहन्तीरयुतं युतं परः कीलालं
 परिश्रुतं स्वधासु तर्पयत ये प्रेतमित्यनेन वारिधारया सिक्वेत् । तत ॐ अद्येत्यादि अमुक गोत्रस्य प्रेतस्यामुक देवशर्मणः
 कृतैतदनादैक्यैकोदिकं श्राद्धकर्षणं प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं रजतं तनूल्यं वा विकुन्दैवतं यथा नाम गोत्राय ब्राह्मणायान्द-
 ददानीति दद्यात् । ततो दक्षिणं दिशं पशुन् वरं याचेत नात्रपात्रमालभ्यजपेन्नात्राग्निः प्रार्थयेदिति प्रचेतोवचनात्त-
 नात्राग्निं प्रार्थयेत् । ॐ देवताभ्य इति त्रिः पठेत् । अभिरम्यतामिति विसर्जनं ॐ अभिरतोस्मीत्यान्तरं । ॐ आमा वेति
 प्रदक्षिण वारिधारया वेष्टयेत् पिण्डंस्तु गो इजविश्रेष्ठो नद्यादयो जले वाक्शिपेत् श्राद्धीय द्रव्यं ब्राह्मणाय दापयेत् जले वा
 शिपेत् । ततो वाग्देव्यं गायेत अस्त्रिद्रोवधारणं दीपाच्छादनं विकुन्दमरणं कुर्यात् । ततो वैश्वदेव बलि कर्षणी कुर्यात् ।
 एवं पीठं छत्रोपानहं रहितं इह लोकं परित्यजेत्यदि मर्कः सुगन्ध इत्यादि श्रिया देव्या इत्यादि वनस्पतिरस इत्यादि
 सुप्रकाश इत्यादि मनुष्यक रहितमादैक्यैकोदिकं वृताहनि द्वादशमासिकानि एकादशमासाभ्यान्तरे मलमासपाते त्रयोदश
 मासिकानि यष्टमासाभ्यान्तरे मलमासपातेपि यष्टमासिक पर्वतिथावेव प्रथमं याग्यासिकं तथा द्वादश मासिकं त्रयोदश मासिकं

॥ ॥ सपिठकुरणश्राद्धतयैः ॥ ॥

कर्म प्रवचनीयत्वात् । (२) ततो यवविकीरणानन्तरं अवकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेति जपेदिति कात्यायनः । मन्त्रो यथा । ॐ विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवः ये मे हन्तरीक्षे य उप-
द्व्यगिष्ठ ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आमाद्यास्मिन् बहिषि मादयध्वम् । अश्रापः । हे विश्वेदेवाः मे मम इमं हवः आह्वानं शृणुत किञ्चुता य यं अन्तरीक्षे आकाशे ष्ठ तिष्ठत
तथा ये उप समीपे पृथिव्यां तिष्ठत द्यावि स्वर्गे ये तिष्ठतेति सध्वः । द्याविष्ठेति छान्दसत्वात् यत्त्वम् । एतद्वृत्तं भवति । भूमावाकाशे स्वर्गे चावस्थिता ये विश्वेदेवाः । के-
ते अग्निजिह्वाः अग्निरेव जिह्वा हतभोजनसाधनं येषां ते तथोक्ताः उत वा अप्यर्थे ये यजत्राः यजन्तुं श्राद्धकर्तारं त्रायन्तु इति यजत्राः । पुरुरवोमाद्रवः प्रभुतयः
ययं आरुते कुशे आमाद्या मादयध्वं हर्षयुक्ता भवतेत्यर्थः । (३) ॐ ऋधरः समवदन्तुः सोमेन सह राज्ञा यन्म कृणोति त्राङ्गणञ्च राजन् पारयामसि । अश्रापः । हे विश्वे-

विकीरेत् । कृताङ्गलिः । ॐ विश्वेदेवाः शृणुतेतं हवः ये मे अन्तरीक्षे य उपद्व्यगिष्ठ ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा
आमाद्यास्मिन् बहिषि मादयध्वम् [२] । ॐ ऋधरः समवदन्तुः सोमेन सह राज्ञा यन्म कृणोति त्राङ्गणञ्च राजन् पारयामसि [३] ।
इति जपेत् । ततो दक्षिणामूखः पातितवामङ्गानुः प्राचीनावीती पितृपक्षे तिलान् ॐ पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छेत् । ॐ आवा-
हय इत्युत्तरम् । ॐ एत पितरः सोम्यासो गन्तुरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिर्दक्षिणामुखाः द्रविणेह भद्रं रैष नः सर्व्वीरं निवच्छत [४] ।

३३४

देवाम न केवलं ययमेव हर्षयुक्ताः किन्तु भवदधिष्ठानयुक्तमाद्यानं बलमश्नुमाना ऋधरः कुशाः सोमेन सह राज्ञा महासीनाः समवदन्तु द्विरीकृताः यतः सोमः ऋधरीनामधि-
पतिः । किञ्च हे सोम राजन् त्वं त्राङ्गणो इमि भवसि अतो यन्म त्राङ्गणाय श्राद्धभोजनञ्चैनोकल्पिताय आसनं कुशलुरेण सध्वं कृणोति दधाति तं
त्राङ्गणमपि आः सर्व्वतो भावेन पालय श्राद्धभोजनकृतपापमोक्षाय इत्याद्याहार्यां कृणोतीति विभक्तिव्यात्याये मधामे प्रथमपूजयः तिष्ठतं तिष्ठति स्वरगात् । आमिति
अव्यानामनेकार्थत्वात् सर्व्वतो भावेऽपि द्रष्टव्यम् । एतज्जपानन्तरम् । पितृनावाहयिष्ये इति कात्यायनः । (४) मन्त्रो यथा । एत पितरः सोम्यासो गन्तुरेभिः

आराक्त नः पितरः सोम्यासो अग्निस्वात्ताः पथिभिर्देवयानैरग्निं यजे पुष्ट्या मदन्तेऽहिष्कवत् ते हवत्स्वान् । अस्त्रार्थः । नो हस्त्राकं पितर आराक्त
आगच्छन्तु किञ्चुताः सोम्यासः सोम्या—सोमपाथ्याः सोमाट्यां लक्ष्णानुरोधान् वृद्धिः सोम्याम इति वा पाठः शाखास्तुरीयः । न केवलं सोम्या एव पितरः अग्नि-
स्वात्ताः श्रोतस्मार्त्तादिभिरग्निभिः स्वात्ताः अनग्निदक्षानामत्राधिकारो नास्तीति । मञ्चुताः ये पितर इत्यर्थः । श्रोतस्मार्त्तादिभिरग्निभिः मञ्चारः कृतः इत्यर्थः । कैरा-

तिलान् विकीरेत् । ततो जलं स्पृष्ट्वा दैवे उन्नरामुखः कुशपत्रमेकं भूमौ पातयित्वा तदुपरि पात्रमेकं स्थापयित्वा
दक्षिणामुखः पितामहादिब्राह्मणाग्रतः समूलकुशपत्रमेकं दक्षिणाग्रं पातयित्वा तदुपरि मूलमध्याग्रेषु पात्रद्वयं स्थापयेत् । एवं
प्रेतपक्षे ब्राह्मणाग्रतः समूलं कुशपत्रमेकं दक्षिणाग्रं पातयित्वा तदुपरि पात्रमेकं स्थापयेत् । ततः ॐ पवित्रे ह्ये
वैश्व्यावित्यानेनानखच्छिरं प्रादेशमात्रं द्विदलं पवित्रं ॐ विकोर्मन्सा पूते ह्ये इत्यनेन प्रोक्षितं दैवादि पात्रचतुष्टये
एकैकं विन्यास्य एवं प्रेतपक्षे कुशपत्रमेकं प्रादेशमात्रं नाग्रं पवित्रं ॐ पवित्रासि वैश्वीत्यानेनानखच्छिरं ॐ विको-
र्मन्सा पूतमसीत्यानेन प्रोक्षितं प्रेतपात्रे विन्यास्य तेषु दैवादिक्रमेण ॐ शनो देवीरतिष्ठये शनो भवन्तु पीतये शंभो-
रति अवन्तु नः (१) इत्यनेन प्रेतोकं जलं दद्यात् । ततो दैवे ॐ यवोहसि यवरान्द्वेषो यवरातीर्दिवे त्वा अन्नुरी-

गच्छन्तु पथिभिरस्त्रभिः । किञ्चुतेदेवयानैर्देवानां यानं गमनं यैर्वस्त्रैर्भित्तुरागत्य ते पितरो हस्त्रिन् आक्षरुपे यज्जकर्मणि अस्त्रान् अधिकवत् प्राधरन्तु इत्यर्थः ।
किञ्चुतास्ते मण्डः तृपास्तः कया पुष्ट्या । न केवलं अधिकवत् किञ्चुवत् रक्तं च ते हस्त्रानित्याशंसाकार्थः । (१) ततः पात्रेषु जलं दद्यात् शनो देवीरतीति

कात्यायनः । मन्त्रो यथा । शमो देवीरतिष्ठेत् शमो भवन्त पीतये शंखोरतिष्ठन्त नः । अन्तार्थः । एता अर्थात्पुण्यपिता आपो नो इत्याकं शत्रु
 कल्याणप्रदा भवन्तित्यर्थः । किञ्चुता आपः देवीर्देव्याः देवनादिगुणयुक्ताः किमर्थमतिष्ठेत् उपचरार्थं पीतये पानार्थं अतीत्य इत्यर्थे हानमन्त्रात् हुम्बः । किञ्च
 नो इत्याकं शंखोः कल्याणमन्त्रोऽगार अतिष्ठन्त अतिष्ठन्तः । शंखोरिति चतुर्थार्थे वक्षी । देवीरिति श्रुपां श्रुप इति जमहाने शम् विभक्ति-
 व्यातारात् । (८) ततो दैवे यवान् विकीरेदिति कात्यायनः । मन्त्रो यथा । ॐ यवोहसि यवरा अद्देवो यवरा राती दिवे द्वा अस्तरीकाम द्वा पृथिव्यै द्वा शुक्रन्तां लोकाः
 पितृमदनाः पितृमदनमसि । अन्तार्थः । ॐ यवोहसि भवसि यतस्तदस्मद्देवो इत्युपजातशत्रून् यवरा पृथक् कुरु मंहतिरहितान् कुरु इत्यर्थः । न केवलं देव एव

क्वाय द्वा पृथिव्यै द्वा शुक्रन्तां लोकाः पितृमदनाः पितृमदनमसि इति यवान् विकीरेत् [८] । ततः पितामहादिपात्रेषु
 ॐ तिलोहसि सोमदेवतो गोयवो देवनिर्गितः । प्रतुमद्भिः पृक्तः स्वधरा पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहेति [९] ।

किञ्च अरातीः महत्शत्रून् यवरा असंहतान् कुरु । वेदे अरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गेऽपि यतस्तुः पृथक्शरीरो अतो इत्याकं शत्रून् पृथक् कुरु । देवः कृत्रिम शत्रुः । तथा च
 देवः कृत्रिमशत्रोः श्राद्धरातिः महजे स्त्रियामित्यभिधानकाण्डम् । रश्मापमिनी युमिश्रणे यवरा इति पचाद्यचि कृते तत् करोति तदाच्य इतीन् देव इति द्विष इत्यर्थे हानम
 एकारः द्वा द्वा अस्तरीकाम नभोगतार दिवे स्वर्गगमनार पृथिव्यै पृथिवीलाभार राज्यप्राप्तये द्वापुपास्महे इत्यर्थः । किञ्च हे यव । स्वरा शत्रुकरादिक्रमेण उपकृता
 लोकाः कवावाहनादिक्रपाः शुक्रन्तां शुद्धिभावा भवन्त किञ्चुताः पितृगां मदनं भवनमापन्नाः पितृलोकमापन्ना इत्यर्थः । किञ्च हे यव । त्वमपि पितृमदनमपि पितृगां
 भवनं भवस्यति यतः अतः शत्रून् यवराेत्यर्थः । (२) ॐ तिलोहसि सोमदेवतो गोयवो देवनिर्गितः प्रतुमद्भिः पृक्तः स्वधरा पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ।

॥ मन्त्रसंस्कृतपद्धतिः ॥

॥ ० ॥ मपि उक्तरं प्राक्प्रयोगः ॥ ० ॥

अन्वार्थः । तिलस्त्वमि किञ्चुतः सोमदेवताः सोमो देवता अश्चेति मेवतार्थे षण्पि रुटितः कचिदधिकारान्न रुद्धिः । पुनः कौदृशः गोयवः गां स्वर्गं श्रुते ददाति गोयवः षतस्तिले । हरं दत्तः सन् दातुः पापापनयनान्तरं स्वर्गप्राप्तिः श्रां । अपि कौदृशः देवनिर्मितः देवेन विष्णुना निर्मितः । तथा च प्रकृतिः विष्णुदेहोद्भवाः । पुण्यास्तिला इति । पुनः कौदृशः अग्निः पूजः जलमिश्रितः षत एवसूतसुं तदस्माकं पितृन् लोकान् पितृपितामह प्रपितामह प्रदुतीन् प्रतुं त्रिकालं यथा श्रात्रथा

तिलान् विकीरेत् । ततः प्रेतपात्रे पितृनिधि स्थाने प्रेतानित्यहेन तिलान् दद्यात् । ततो दैवादिक्रमेण सर्वपात्रेषु तुष्णीं गन्धपुष्पे दत्त्वा कुशान्तुरेणाच्छाद्य दैवे ॐ अस्त्रिद्रेमिदमर्घ्यपात्रमस्तु इति क्रयात् । ॐ अस्त्रिति ब्राह्मणैरुक्ते कुशान्तरं प्रक्षिप्य देवब्राह्मणहस्ते प्रागग्रं पवित्रं दत्त्वा जलान्तरं पुष्पान्तरक दत्त्वा पुष्पान्तुरेण शिरः प्रदुति सर्वगात्रेभ्यो नम इति सम्पूज्य तत्पात्रं वायव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य ॐ या दिव्या आपः परमा संवत्सुर्वा अन्तरीक्षा उत्पार्थिवीया हिरण्यवर्णा यज्जिरास्ता न आपः शिवाः शंशोनाः सुहवा भवन्तु [१०] ॐ पुरुरवोमाद्रवसो विश्वेदेवा एतद्वोहर्ष्यं

०००

अथवा स्वाकारेण प्रीणाहि प्रीतान् कुरु । प्रीणाहीति ह्यनुसन्नादीकारो न भवति । यद्यपि पितृकर्मणि स्वाहाकारो न युक्तस्तथापि कात्यायनेन महर्षिणा स्वाहाकारेण मन्त्रस्य पठितत्वात् न कचिदस्य पपत्तिराशङ्कनीया । प्रतुमिति कश्चिदव्ययमित्याचक्षे । परमार्थतस्तु प्रयत्नशक्त्या निपातनादहलं यलुगिति यलुक प्रयत्नमिति प्रयत्नं यथा श्रादिति तथागातिधानकाण्डे त्रिकाले प्रयत्ने च प्रतुमित्यातिधीयते । (१०) एकैकं एकैकेन ददातीति कात्यायनः । ॐ या दिव्या आपः परमा संवत्सुर्वा अन्तरीक्षा सुत